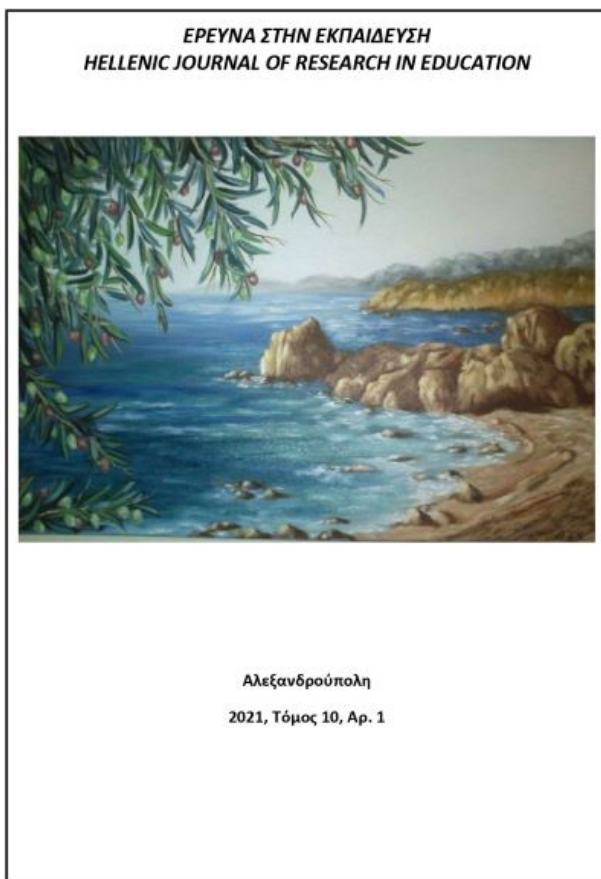

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 10, Αρ. 1 (2021)

"Διδακτήρια άθλια, ρυπαρά και ετοιμόρροπα, δυσώδη και σκοτεινά...": Η υγιεινή κατάσταση των σχολικών κτηρίων στα τέλη του 19ου αιώνα μέσα από τα θεσμικά κείμενα της εποχής

Σοφία Κανταράκη

doi: [10.12681/hjre.26468](https://doi.org/10.12681/hjre.26468)

Copyright © 2021, ΣΟΦΙΑ ΚΑΝΤΑΡΑΚΗ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κανταράκη Σ. (2021). "Διδακτήρια άθλια, ρυπαρά και ετοιμόρροπα, δυσώδη και σκοτεινά.": Η υγιεινή κατάσταση των σχολικών κτηρίων στα τέλη του 19ου αιώνα μέσα από τα θεσμικά κείμενα της εποχής. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 10(1), 97-115. <https://doi.org/10.12681/hjre.26468>

"Διδακτήρια άθλια, ρυπαρά και ετοιμόρροπα, δυσώδη και σκοτεινά...": Η υγιεινή κατάσταση των σχολικών κτηρίων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέσα από τα θεσμικά κείμενα της εποχής

Σοφία Κανταράκη

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας/ Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η αποτύπωση της εικόνας των ελληνικών διδακτηρίων μέσα από θεσμικά κείμενα. Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. παρατηρείται έντονα ένα επιστημονικό και νομοθετικό ενδιαφέρον για τη βελτίωση των συνθηκών της σχολικής φοίτησης στην ελληνική επικράτεια, γεγονός που πρόβαλε σταδιακά και την ανάγκη θεσμοθέτησης της σχολικής υγιεινής. Το πεδίο αυτό, έστω και καθυστερημένα για την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, σηματοδοτεί τη μετάβαση σε ένα πλαίσιο αναγκαίων θεσμικών διενεργειών, συμπληρωματικών των νέων οικονομικών μετασχηματισμών και κοινωνικο-πολιτισμικών αλλαγών που «πυροδοτούνται» από τη δεκαετία του 1870 και μετά. Διαφαίνεται ότι η συμπόρευση της παιδαγωγικής και ιατρικής επιστήμης, αλλά και λόγοι κοινωνικής ισορροπίας, καθιστούν πλέον επιτακτική την ανάγκη εποπτείας της υγείας των μαθητών αλλά και του σχολικού περιβάλλοντος. Άμεσα συνυφασμένο αναδύεται το θέμα των διδακτηρίων και της ποιοτικής τους καταλληλότητας, ως κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο περιελίσσονται δυσλειτουργικά στοιχεία, αντιβαίνοντα τον σκοπό της εκπαίδευσης. Τα ευρήματα της έρευνας, μέσω της ποιοτικής ανίχνευσης θεσμικών τεκμηρίων, βεβαιώνουν και επιβεβαιώνουν τις ανησυχίες του εκπαιδευτικού κόσμου για την υποβαθμισμένη σχολική υγιεινή, τις ελλείψεις, και την εν γένει αθλιότητα των διδακτηρίων στα τέλη του 19ου αι.

Abstract

The purpose of this paper is to capture the image of Greek schools buildings through institutional texts. The last quarter of the 19th c. there is a strong scientific and legislative interest in improving the conditions of schooling in Greece, a fact that has gradually highlighted the need to institutionalize school hygiene. This field, although belated for the Greek educational reality, marks the transition to a framework of necessary institutional activities, complementary to the new economic transformations and socio-cultural changes that are "triggered" from the 1870s onwards. It seems that the coexistence of pedagogical and medical science, but also reasons of social balance, make it imperative the need to monitor the health of students and the school environment. The issue of doctorates and their quality suitability emerges directly intertwined, as a central axis around which dysfunctional elements are wrapped, contrary to the purpose of education. The findings of the research, through the qualitative detection of institutional evidence, confirm and confirm the concerns of the educational world about the deteriorating school hygiene, the shortages, and the general misery of the schools buildings at the end of the 19th century.

© 2021, Σοφία Κανταράκη
Άδεια CC-BY-SA 4.0

Λέξεις-κλειδιά: Διδακτήρια 19^{ου} αι.; εκθέσεις επιθεωρητών; υγεία των μαθητών; παιδαγωγική σκέψη.

Key words: School buildings in 19th century; counselors 's reports; student's health; pedagogical thinking

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Σοφία Κανταράκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, skantaraki@uth.gr.

URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hjre/index>

Εισαγωγή

Πρωταρχικός σκοπός αυτής της έρευνας είναι η σκιαγράφηση της κατάστασης των διδακτηρίων της επαρχίας στα τέλη του 19^{ου} αι., έτσι ώστε να διαπιστωθεί το επίπεδο της υγιεινής κατάστασής τους τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., μέσα από δύο είδη πηγών της ιστορίας της εκπαίδευσης: μέσα από τις εκθέσεις των επιθεωρητών της εποχής του Τρικούπη, καθώς και μέσα από την ανάλυση και άλλων συναφών θεσμικών τεκμηρίων της εποχής. Καθώς το θέμα της σχολικής υγιεινής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα έχει μελετηθεί από άλλους ερευνητές, στόχος μας είναι να εστιάσουμε σε μία περίοδο που δεν έχει ως τώρα προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών και σε ένα είδος πηγών σχετικά παραμελημένων. Θεωρούμε ότι η ανάλυση αυτών των θεσμικών κειμένων θα μας επιτρέψει να συμπληρώσουμε την εικόνα σε ένα τοπίο της ιστορίας της εκπαίδευσης που έχει αρχίσει να συγκροτείται τα τελευταία χρόνια μέσα από τις μελέτες των Καλαφάτη, Θεοδώρου-Καρακατσάνη, Ντούτση κ.ά. Μέσα από τα κείμενα που προτείνουμε να μελετήσουμε καταγράφονται οι πρώτες αιτιάσεις των επιθεωρητών και των παιδαγωγών προς την πολιτεία, στα χέρια της οποίας ήταν «εμπειστητευμένη» η «μαθητιώσα νεολαία», ώστε να μεριμνήσει για το φλέγον αυτό θέμα.

Η χρονική εκκίνηση για την έρευνα δίνεται από τη δεκαετία του 1870 και μετά, η οποία σηματοδοτεί ένα ιδιαίτερο χρονικό ορόσημο, ένα μεταίχμιο ανάμεσα στη μετα-οθωνική Ελλάδα της στασιμότητας και της οικονομικής καχεξιάς και στην Ελλάδα που υποδέχεται τον 20^ο αιώνα, οριοθετώντας την αρχή ενός προστατευτισμού για την ελληνική οικονομία. Μια χρονική περίοδος που συναρθρώνει αρκετές κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και ειδικά στην εκπαίδευση, καθώς «κάποιο ρήγμα διανοίχτηκε στις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές ρωγμές» (Αγριαντώνη, 1996, σ. 347). Ζηλωτής και εκφραστής αυτών των αλλαγών και δη της αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θεωρείται ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος εκπροσωπεί το νέο κράτος δικαίου με προσανατολισμούς εξυγίανσης (Μπουζάκης, 1999, σ. 46). Αναμφισβήτητα, θα περίμενε κάποιος αυτές οι νεοπαγείς πολιτικές κατευθύνσεις και οι προσδοκίες ανασχηματισμού να επιτάσσουν πολιτικές για ισχυρότερη ιατρικο-κοινωνική πρόνοια, εντασσόμενη σε ένα επιστημονικό επίπεδο, το οποίο θα μπορούσε να συμβάλει αισθητά στη μείωση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας, πληγές που μάστιζαν τον πληθυσμό τον 19^ο αι.

Τον σκοπό αυτό, με θεωρητική και πειραματική μελέτη ζητημάτων υγιεινής, φιλοδοξούσε αρχικά να υπηρετήσει η πρώτη ειδική ιατρική εταιρεία το 1882. Ωστόσο, διαφαίνεται ότι μέχρι αρχές του 20^{ου} αι. η χώρα υστερεί σθεναρά στο θέμα της υγειονομικής νομοθεσίας, καθώς η οικονομική της δυστοκία αλλά και οι ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής (πτώχευση, δανεισμός, ατυχής πόλεμος) καθορίζουν άλλες προτεραιότητες (Μουτούσης, 1928, σ. 420). Το μεγάλο πρόβλημα της χώρας παραμένει η κακή υγειονομική κατάσταση, γεγονός που εξηγεί τη μεγάλη παιδική θνησιμότητα που άγγιζε σχεδόν το 50% των θανάτων (Μάνδουλα-Κουσουνη, 2009, σ. 98). Για το θέμα αυτό ο καθημερινός τύπος, ιατρικά περιοδικά ακόμη και περιοδικά οικονομικού ενδιαφέροντος φιλοξενούσαν δημοσιεύματα με δελτία και στατιστικούς πίνακες¹ που αφορούσαν στη θνησιμότητα των κατοίκων (Τρίχα, 2000, σ. 381, 387). Με δεδομένη τη μετά-οθωνική απουσία υγειονομικών διατάξεων από την πολιτεία μέχρι το 1890, η κατάσταση των διδακτηρίων και της συνακόλουθης φοίτησης των μαθητών δεν περνά ασχολίαστη στις εκθέσεις των Επιθεωρητών του υπουργείου αλλά και στα πονήματα ειδικών παιδαγωγών και ιατρών. Εύλογα αναρωτιέται κανείς αν το ευρωπαϊκό παράδειγμα της εκπαιδευτικής πολιτικής απέναντι στη σπουδαιότητα της καθολικής επιρροής των διδακτηρίων στους μαθητές και της αναγκαίας ιατρικής σχολικής πρόληψης, θα μπορούσε τη δεδομένη χρονική περίοδο να λειτουργήσει ως κατευθυντήριος μοχλός ενεργοποίησης αντίστοιχων πρακτικών και στην Ελλάδα (Dent, 1970, σσ. 14-17).

Στο πλαίσιο της δηλωμένης επιθυμίας κρατικού εκσυγχρονισμού, αστικοποίησης της πρωτεύουσας αλλά και των έντονων ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης στα τέλη του 19^{ου} αι. (Αγριαντώνη, 1986, σ. 22), το υποτυπώδες σύστημα των κρατικών υγειονομικών υπηρεσιών (ιδιωτικά νοσοκομεία, ελάχιστοι εμβολιασμοί πληθυσμού) δεν έδειχνε σημεία ανάκαμψης και αναβάθμισης, μη ακολουθώντας ενδεχομένως την ευρωπαϊκή πολιτική μετασχηματισμού του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος, γεγονός που συμπεριελάμβανε και το ζήτημα της υγείας των μαθητών, -καθώς η

¹ Μόλις το 1899 το υπουργείο Εσωτερικών εξέδωσε μηνιαίο και ετήσιο δελτίο θανάτων βάσει του οποίου ο καθηγητής Υγιεινής και Μικροβιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Σάββας εξέδωσε στοιχεία στατιστικής θνησιμότητας από το 1872 μέχρι του 1896 (βλ. Μ. Μάνδουλα-Κουσουνη, 2009, σ. 95).

παιδική ηλικία είχε αναγορευτεί σε σημαντικό μέγεθος για την ευρωστία του έθνους- αλλά και του περιβάλλοντος (αίθουσα, αυλή) στο οποίο κάθε μέρα και επί ώρες υποχρεωτικά διαβιούσαν οι μαθητές. Το ήδη βεβαρυσμένο τοπίο από τα μεγάλα ποσοστά θνησιμότητας των παιδιών από τις επιδημικές και μολυσματικές ασθένειες, σε συνδυασμό με τις συνεχείς αναφορές επιθεωρητών περί ακαταλληλότητας των διδακτηρίων, αυξάνει τον σκεπτικισμό γύρω από τη σχολική υγιεινή και τις παραμέτρους της στον μαθητικό κόσμο (Ληξουριώτης, 1986, σ. 169). Το ενδιαφέρον για τη σχολική υγιεινή οικοδομείται στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την προϊούσα κοινωνική μεταβολή του 1870, την εφαρμογή της συνδιδασκτικής μεθόδου (1881) αλλά και από το γεγονός της υποχρεωτικής φοίτησης των μαθητών, καθώς η πολιτεία έπρεπε να εξασφαλίσει χώρους που θα προήγαγαν την υγεία των μαθητών, εγχαράσσοντάς τους παράλληλα τις νέες υγιεινιστικές συνήθειες (Θεοδώρου-Καρακατσάνη, 2011, σ. 990). Οι προδιαγραφές του σχολικού κτηρίου και των αιθουσών διδασκαλίας αρχίζουν πλέον να λαμβάνουν νέα μορφή, υπό την έννοια του κλειστού-προστατευμένου χώρου, με ειδική αναφορά στην προστασία έξωθεν βλαβερών επιρροών και δραστηριοτήτων, που πιθανόν να επηρεάζουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Το ίδιο συμβαίνει και από πλευράς κτηριακής μορφολογίας, η οποία σταδιακά μετατρέπεται σε σύνθετη με κλασικούς ρυθμούς στις πόλεις, απλούστερη, όμως, παραμένει στις αγροτικές περιοχές.

Ήδη από την καποδιστριακή περίοδο (1828-1831), εντοπίζουμε αναφορές σχετικά με τη σχολική υγιεινή αλλά και τις προδιαγραφές οικοδόμησης των διδακτηρίων στον *Οδηγό* της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Ι. Π. Κοκκώνη το 1830², τροποποιήσεις του οποίου αναφορικά με το θέμα θα συναντήσουμε και στους επόμενους *Οδηγούς* (Ντούτσης, 2008, σ. 144). Για παράδειγμα στην έκδοση του 1860 διαφαίνεται καθαρά μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των θεμάτων της υγιεινής στον σχολικό χώρο, ειδικά του ζητήματος της εξασφάλισης υγιεινών κτηριακών εγκαταστάσεων, το οποίο χρήζει αμεσότερης επίλυσης (Καλαφάτη, 1988, σ. 134). Μέχρι το 1880, όπου καταργείται η αλληλοδιδασκτική και εισάγεται η συνδιδασκτική μέθοδος, οι προδιαγραφές υγιεινής των διδακτηρίων, λαμβάνοντας υπόψη και τις επικρατούσες ιατρικές αντιλήψεις, προσδιορίζονται και επαναπροσδιορίζονται από τους *Οδηγούς*³ του Κοκκώνη, του οποίου «οι παιδαγωγικές απόψεις για την εκπαίδευση επηρέασαν την ενίσχυση της έννοιας της υγιεινής» (Ντούτσης, 2008, σ. 157). Γενικά, για το διάστημα των πενήντα ετών το επίσημο πρότυπο των προδιαγραφών υγιεινής και οικοδόμησης των διδακτηρίων δεν εγκαταλείπεται, απλώς μεταβάλλεται ο αξιωματικός χαρακτήρας τους περισσότερο σε μια πηγή έμπνευσης (Καλαφάτη, 1988, σ. 138).

Από το 1880 και εξής το ζήτημα της ποιότητας και της καταλληλότητας των διδακτηρίων συμπεριλαμβάνεται στο γενικότερο πλαίσιο αναπροσανατολισμού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Συζητήσεις, αναλύσεις και κριτικές που λαμβάνουν χώρα για την κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης θέτουν τον ρόλο του σχολείου και γενικά της εκπαίδευσης σε άλλη βάση. Το σχολείο, αποτελώντας εγγύηση της τάξης και της κοινωνικής ειρήνης, οφείλει πλέον να ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες της κοινοβουλευτικής ζωής στην Ελλάδα, συμβάλλοντας προφανώς στην ανάπτυξη της χώρας (Καλαφάτη, 1988, σ. 147). Επομένως, στη βάση αυτού του σκεπτικού θα αρχίσουν να εγείρονται προβληματισμοί και να διαφαίνεται αισθητά η αναγκαιότητα εισαγωγής θεσμών σχολικής υγιεινής προς βελτίωση των συνθηκών φοίτησης.

Σε αυτό, επιπλέον, συνέβαλαν οι έντονες ανησυχίες του παιδαγωγικού κόσμου αλλά και οι φωνές διαμαρτυρίας στον έντυπο τύπο που πύκνωναν για την ανυπαρξία των υγειονομικών υπηρεσιών, οι εκθέσεις των επιθεωρητών, οι αναφορές γυμνασιάρχων, οι μελέτες που κατά καιρούς δημοσιεύονταν, (*Εθνική Αγωγή*), απαριθμώντας τα παθογόνα χαρακτηριστικά των διδακτηρίων, επισημαίνοντας παράλληλα την ανάγκη άμεσης αποκατάστασής τους. Η αναδίφηση στα τεκμήρια αυτά, ως πρωτογενές πραγματολογικό υλικό, πέρα από την προφανή αυτοτελή αξία των πληροφοριών, μπορεί να συμβάλει στην αποκάλυψη σημαντικών παραμέτρων και διαστάσεων της εκπαίδευσης την εν λόγω εποχή. Οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι το ζήτημα της σχολικής υγιεινής είναι αρκετά διευρυμένο και δεν μπορεί να εξαντληθεί εδώ. Ωστόσο, θεωρούμε απαραίτητη την ιστορική της προσέγγιση, καθώς η υγιεινή των διδακτηρίων αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της.

² Ιω. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Εν τη Εθνική Τυπογραφία, Εν Αιγίνη, 1830.

³ Επανεκδόσεις *Οδηγών* έγιναν το 1842, 1850, 1860 και το 1864.

Ευρωπαϊκές καταβολές

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο το θεωρητικό και ερευνητικό ενδιαφέρον για την υγεία του μαθητή εκδηλώθηκε νωρίς, σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, μέσα από ιατρικές πραγματείες και στατιστικές έρευνες. Η σχολική υγιεινή ως σχολική πραγματικότητα και ευρύτατο επιστημονικό πεδίο εκφράστηκε στην επαναστατημένη Ευρώπη στην αρχή της δεκαετίας του 1830 (Ντούτσας, 2008, σ. 63). Η Γερμανία πρωτοστατεί επιστημονικά με μελέτες πάνω στο θέμα της δημόσιας υγείας και κυρίως ως προς την οργάνωση του συστήματος της σχολικής υγιεινής, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια. Μεταξύ των πρωτεργατών της επιστημονικής ενασχόλησης επ' αυτού είναι ο γιατρός Johann Peter Frank⁴ το 1779, με το πολύτομο έργο του «System einer vollständigen medicinischen Polizeu», στο οποίο αναλύει τις βλαβερές συνέπειες ενός νοσηρού σχολικού περιβάλλοντος στην υγιή ανάπτυξη του μαθητή. Ως συνέχεια της προσπάθειας του Frank, θεωρήθηκε αργότερα το δημοσιευθέν άρθρο του C. I. Lorinser το 1836 στο Βερολίνο, με τίτλο «Zum Schutze der Gesundheit in den Schulen» (Lorinser, 1836). Στο ίδιο πλαίσιο κινείται αργότερα κι η έρευνα του Hermann Cohn το 1867 αναφορικά με την επίδραση των σχολικών κτηρίων, ειδικότερα του κακού φωτισμού στην όραση των μαθητών και στην αύξηση της μυωπίας. Η διεξαχθείσα μελέτη του σε μαθητικό πληθυσμό του Breslau προφανώς άνοιξε τον δρόμο για περαιτέρω έρευνες επί του θέματος αλλά κυρίως για τον σχεδιασμό των υπηρεσιών υγιεινής σε όλη την Ευρώπη (Hirst, 1991, σσ. 107-118). Εξίσου ενδιαφέρονσα παρουσιάζεται και η διατριβή⁵ του γιατρού Guillaume, ενός εκ των πρώτων σκαπανέων, κομίζουσα σημαντικά πορίσματα από τη μελέτη του σε μαθητές σχολείων, όταν ο ίδιος διεύθυνε το College Municipal της Neuchâtel. Μεταξύ άλλων επισημαίνει τη βλαπτική επένεργεια του σχολικού περιβάλλοντος στην πνευματική και σωματική υγεία των μαθητών, εφόσον αυτό δεν πληροί τις προϋποθέσεις υγιεινής, όπως η κακή υποδομή των αιθουσών παραδόσεων, ο ανεπαρκής φωτισμός, οι μη ορθές διαστάσεις των θρανίων, ο κακός αερισμός αλλά και το ελαττωματικό σύστημα θέρμανσης. Στα γενικά συμπεράσματα από τη μελέτη του σε 371 μαθητές καταλήγει ότι το σχολείο τελικά μπορεί να βλάψει την υγεία των μαθητών λόγω των διαταράξεων του οργανισμού τους, οι οποίες εν τέλει θα εμποδίσουν την ελεύθερη ανάπτυξη του πνεύματος (A. Jacquet, 1904, σ. 31). Για μια εικοσαετία (1850-1870) παρατηρείται μια σημαντική αύξηση επιστημονικών ερευνών, όπως των Erismann, Fahrner, Guillaume, Herrn, Meyer, Parow, Max von Pettenkofer αλλά και του H. Cohn, οι οποίοι θα ασκήσουν με τις μελέτες τους σημαντική επιρροή στο θέμα της σχολικής υγιεινής, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στις βλάβες που προξενούνται στην υγεία των μαθητών από ένα ανθυγιεινό σχολικό περιβάλλον (Βλάμος, 1904, σσ. 8-9).

Τρεις περίπου δεκαετίες μετά τη μελέτη του Cohn για το θέμα της μυωπίας των μαθητών, επί τη ευκαιρία της ίδρυσης της έδρας σχολικής υγιεινής στο Πανεπιστήμιο της Λυών το 1901, ο καθηγητής της J. Nikolas εκφωνεί εναρκτήριο λόγο με πολύτιμα διδάγματα για γονείς και μαθητές, η μετάφραση του οποίου δημοσιεύεται στο περιοδικό του Γ. Δροσίνη *Εθνική Αγωγή*. Η ομιλία του με τίτλο «Το σχολείο και η υγιεινή» πραγματεύεται τον ρόλο της υγιεινής και των επιστημονικών της πορισμάτων στον ζωτικό χώρο του σχολείου, καθώς από την υγιή σχολική φοίτηση των μαθητών εξαρτάται η μετέπειτα ευδαιμονία του έθνους. Υγιείς μαθητές σημαίνει και εν δυνάμει υγιείς πολίτες, υγιές εργατικό δυναμικό αλλά και στρατιωτικό σώμα. Πέραν αυτών, ο Nikolas αναφερόμενος στη συντελεστική επίδραση της διάδοσης των επιδημικών νόσων στον σχολικό χώρο λόγω της πολύωρης συμβίωσης των μαθητών, υπερθεματίζει την αναγκαιότητα παροχής ευρέος χώρου, καθαρού αέρα και άπλετου ζωογόνου φωτός. Δεν παραλείπει να αναφερθεί στην απαραίτητη σωματική καθαριότητα των μαθητών, μιλώντας για «λουτρά, ψυχρλουσάια και κολυμβήθραι», μεθόδους που εφάρμοζαν ήδη οι Άγγλοι και οι Γερμανοί (Nikolas, 1901, σσ. 97-99). Επίσης, το 1879 δημοσιεύεται η μελέτη *Handbook of School Hygiene*, που καθόριζε τους όρους υγιεινής κατασκευής των διδακτηρίων, ενώ οκτώ χρόνια πριν, το 1871, ο Chadwick E. στο βιβλίο του *Sanitary Principles of School Construction* παραθέτει αναλυτικές οδηγίες για το σχολικό περιβάλλον, αναφερόμενος ακόμη και στο θέμα των σχολικών γευμάτων των μαθητών στο σχολείο (Chadwick, 1871, σ. 11).

⁴Πρόκειται για μια εξέχουσα ιατρική φυσιογνωμία. Με επιρροή από τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό θεωρείται ο μεγαλύτερος υγειονόμος του αιώνα με καθηγητική ιατρική δράση σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Πίστευε ότι η εξασφάλιση και προαγωγή της δημόσιας υγείας εξαρτάται απόλυτα από την κρατική μέριμνα, η οποία οφείλει να προωθή και την ιατρική εκπαίδευση (Ντούτσας, 2008, σ. 51).

⁵ *Die Gesundheit in den Schulen*, Aarau, 1865.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο το ζήτημα της επιδείνωσης της μυωπίας των μαθητών φαίνεται να λαμβάνει γενικά ανησυχητικές διαστάσεις στην ιατρική κοινότητα. Από τις σημειώσεις του ιατρού Μιχ. Ισηγγόνη, πρώην εσωτερικού ιατρού στο οφθαλμιατρείο της Βασιλείας στην Ελβετία, ο οποίος συμμετείχε στο ιατρικό συνέδριο της Σμύρνης, πληροφορούμαστε για την εξάπλωση της μυωπίας στα σχολεία μέσω συλλογής στατιστικών. Οι παθήσεις των ματιών των μαθητών, εξάλλου, είχαν μπει και στο μικροσκόπιο των μελετών στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1890, αποδίδοντας ευθύνες κυρίως στο βαρύ εξεταστικό πρόγραμμά τους. Έρευνα για το θέμα έδειξε ότι από τους εικοσιένα μαθητές μιας τάξης οι δεκαοκτώ ήταν διοπτροφόροι, γεγονός που ανάγκασε να ληφθούν επείγοντως μέτρα υγιεινής των μαθητών (Κοντομήτρος, 2006, σ. 43, & Θεοδώρου-Καρακατσάνη, 2010, σσ. 41-116). Επιβεβαιώθηκε έτσι η άμεση ανάγκη ύπαρξης του σχολικού ιατρού στα σχολεία, γεγονός που αναδείχθηκε από τα πρακτικά των συνεδρίων περί υγιεινής στη Γενεύη το 1883, στη Βιέννη το 1887, αλλά και από τα πορίσματα της επιστημονικής επιτροπής του Βερολίνου το 1880 (Βλάμος, 1904, σ. 945). Το ενδιαφέρον θέσπισης σχολιάτρου αλλά και υγειονομικής σχολικής επίβλεψης αν και εκδηλώθηκε αρχικά στο Βέλγιο, ως θεσμός καθιερώθηκε τελικά στη Γερμανία το 1897, όπως και οι υπηρεσίες της σχολικής υγιεινής (Θεοδώρου-Καρακατσάνη, 2011, σ. 992). Η επιρροή της τελευταίας θα φανεί σε όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, Αγγλία, Γαλλία, κ.ά, οι οποίες θα καθιερώσουν τον θεσμό του σχολιάτρου στελεχώνοντας από υγειονομικής άποψης τα σχολεία τους. Όπως αναφέρουν οι Θεοδώρου-Καρακατσάνη (ό.π.) ανάμεσα στο χρονικό διάστημα 1874-1907 θα ιδρυθούν σχολιατρικές υπηρεσίες σε τουλάχιστον 20 χώρες. Ο θεσμός του σχολιάτρου στην Ευρώπη, αν και αρχικά συνάντησε αντιδράσεις ως πρόσθετη κρατική δαπάνη, ωστόσο, αποδείχθηκε ευεργετικός υπό την έννοια της έγκαιρης επίβλεψης της υγείας των μαθητών, της πρόβλεψης τυχόν νοσημάτων αλλά και της κατάστασης των διδασκηρίων. Με τη σχολική ιατρική εποπτεία διαπιστώθηκε η μείωση της προσβολής νοσημάτων σε μαθητές αλλά και η βελτίωση των όρων υγιεινής στο σχολείο, ειδικά σε περιοχές που οι γνώσεις ιατρικής ήταν περιορισμένες (Βλάμος, 1904, σ. 946).

Σύμφωνα με τα παραπάνω το πρώιμο ενδιαφέρον της Ευρώπης για τη σχολική υγιεινή έχοντας το προβάδισμα στις μελέτες θα αποτυπωθεί σε ιατρικά συνέδρια αλλά και σε επιστημονικά συγγράμματα ή θα αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικών συλλόγων. Η σχολική υγιεινή στα ευρωπαϊκά σχολεία, θέτοντας ως προτεραιότητα την υγεία του μαθητή, όφειλε να μεριμνά για το σχολικό οικοδόμημα (αυλή, ασφαλής πρόσβαση, κήπος), την υγιεινή του χώρου διδασκαλίας (αερισμός, καλός φωτισμός, ηλιασμός αίθουσας⁶), και να ορίζει σχολικούς ιατρούς για τους εμβολιασμούς των μαθητών, προκειμένου να αποφευχθεί η διάδοση νοσημάτων. Κατά πόσο όμως η ελληνική πολιτεία στα τέλη 19^{ου} αι. υιοθετεί αυτή την πρακτική ή είναι σε θέση να την εφαρμόσει; Ο Βλάμος στο έργο του *Υγιεινή του σχολείου* (1904) παρουσιάζει με λεπτομέρειες την πρόοδο των σχολείων στην Ευρώπη (Βερολίνο, Βιέννη, Μόναχο, Παρίσι) αναφορικά με το θέμα της σχολικής υγιεινής. Μάλιστα υποστηρίζει ότι οι διδάσκαλοι εκεί συν τω χρόνω κατανόησαν την αναγκαιότητα αρμονικής σύμπραξης Υγιεινής και Παιδαγωγικής για την προαγωγή της σωματικής και πνευματικής ανάπτυξης των παιδιών (1904, σ. 946). Παρόλα αυτά η Ελλάδα, αν και είχε εικόνα της γερμανικής μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής, έχοντας στείλει ως υπότροφους παιδαγωγούς της (Ζαγγογιάννης, Παπαμάρκου, κ.ά.), και αν και συμμετείχε με εκπροσώπους της σε ευρωπαϊκά συνέδρια σχετικά με την υγιεινή (Βλάμος, Βουσάκης), ωστόσο καθυστέρησε συγκριτικά με άλλες χώρες την εφαρμογή προδιαγραφών σχολικής υγιεινής (Λαμπαδάριος, 1928).

Η ελληνική σχολική πραγματικότητα

Το πεδίο της σχολικής υγιεινής καλύπτει αρκετούς τομείς. Συνίσταται στην υγιεινή των διδασκηρίων (θρανία, παράθυρα, δάπεδο, στέγη), στην υγιεινή των μαθητών, του δασκάλου, αλλά και στη μαθητική πρόνοια, υπό την έννοια της μέριμνας για παροχή συσσιτίου, μαθητικών πολυκλινικών, υπαίθριων σχολείων ή και παιδικών εξοχών (Ντούτσης, 2008, σ. 37). Στην Ελλάδα οι κατά καιρούς δημοσιευμένες μελέτες σε περιοδικά πριν το 1890, όπως *Ο Παιδαγωγός*, το *Αθήναιο*, ο *Πλάτων*, αλλά και σε ιατρικής φύσης περιοδικά, όπως *η εν Αθήναις Ιατρική Μέλισσα*, τα οποία καλύπτουν θέματα σχετικά και με την υγιεινή των μαθητών (διατροφή, γυμναστική, αρρώστιες) ή δημοσιεύουν αποσπάσματα επιστημονικών μελετών, όπως του Γάλλου γιατρού Α. Jacquet στο περιοδικό του Γ.

⁶ Οι ακτίνες του ηλίου όχι μόνο φωτίζουν και ζεσταίνουν αλλά και απολυμαίνουν.

Δροσίνη *Εθνική Αγωγή* (Jacquet, 1904, σ. 32), δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας για την αναγκαιότητα της εισαγωγής του θεσμού, ως χρέος απέναντι στους μαθητές και το μέλλον τους (Λέφας, 1942, σ. 509). Αυτό το μέλλον εξάλλου φαίνεται συνδεδεμένο με την ευρωστία των σωμάτων τους και τη συνακόλουθη στρατιωτική προετοιμασία τους ως καθήκον στη χώρα, η οποία θα αποσοβήσει τον κίνδυνο μιας φυλετικής παρακμής (Θεοδώρου-Καρακατσάνη, 2011, σ. 993). Εξάλλου, από τα ιατρικά συνέδρια που διεξήχθησαν στην Αθήνα το 1887, το 1901 και το 1903, τις συζητήσεις και τις έρευνες συνήχθη αρκετό υλικό αναφορικά με την υγιεινή του σχολείου, η οποία ως κλάδος της δημόσιας υγείας συνδέεται με πολλά κοινωνικά θέματα. Σκοπός του σχολείου είναι όχι μόνο η ηθική διαπαιδαγώγηση και η εγχώραξη αξιών αλλά και η διάπλαση υγιών σωμάτων, και όχι ημιπαθών, νοσηρών, νευροπαθών, αναιμικών, μυωπικών και σκολιωτικών νεανίσκων ή κορασίων (Βλάμος, 1904, σ. 10).

Εκτός από τους *Οδηγούς* του Κοκκώνη, που προαναφέραμε, η ελληνική νομοθεσία δεν είχε αδιαφορήσει για την επιτήρηση της υγείας των μαθητών, αναθέτοντάς την στην επιθεωρητική επιτροπή (Δήμαρχος, εφημέριος, 2-4 δημότες) με τον νόμο του 1834, η οποία έπρεπε «να επαγρυπνή εις την κατάστασιν της υγείας εις τα σχολεία» (αρθρ. 37, παρ. 3) (Βενθύλος, 1884, σσ. 7-8). Ο εμβολιασμός αλλά και η προσκόμιση σχετικού πιστοποιητικού θεωρείτο υποχρεωτική κίνηση και κάθε νομάρχης όφειλε να μεριμνά για αυτό, προκειμένου να προστατευτεί η σχολική κοινότητα και κατά συνέπεια ολόκληρη η κοινωνία από ενδεχόμενη μεταδοτικότητα νόσων. Για τον λόγο αυτό με το διάταγμα του 1835 «περί εισαγωγής του εμβολιασμού της δαμαλίδος» απαγορεύτηκε η είσοδος σε σχολείο ή διδασκαλείο ή τεχνικό κατάστημα ή στρατιωτικό τάγμα, όσων δεν έχουν εμβολιαστεί (Λέφας, 1942, σ. 506).

Τη μετα-οθωνική περίοδο, ειδικά την περίοδο 1857-1907, χαρακτηρίζει η απουσία συστηματικής υγειονομικής πολιτικής σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα (Ζαβιτσάνος, 1971, σ. 243). Η περιορισμένη διαθεσιμότητα οικονομικών κονδυλίων για την υγεία σε συνδυασμό με την ανέχεια της εποχής, αποτελούσαν τροχοπέδη για ριζικές μεταβολές και αναδιατάξεις υγεινιστικού περιεχομένου ακόμη και για την εκπαίδευση. Βέβαια το σχολείο, ως κοινωνικοποιητικός μηχανισμός, ανέκαθεν κινούσε το ενδιαφέρον και προκαλούσε την κριτική της κοινωνίας. Οι στόχοι που του αποδίδονται ποικίλλουν, εναλλάσσονται και μεταβάλλονται ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες αλλά και τον εκάστοτε ιδεολογικό προσανατολισμό της πολιτείας. Η συγκεκριμένη, όμως, περίοδος, ανάμεσα στα άλλα, αδυνατεί να στηρίξει σθεναρά την εφαρμογή μέτρων σχολικής υγιεινής, πόσο μάλλον μια κτηριακή σχολική αναβάθμιση για τη διαφύλαξη της υγείας των μαθητών, αν και «πώς ν' ανεγερθούν ή να μισθωθούν υγιεινά διδακτήρια εφ' όσον ο αξίαν παντός επαίνου ευσυνειδησίαν επιδεικνύων επιθεωρητής, σχολάρχης ή διδάσκαλος ηγνόμε, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, τελείως τας στοιχειώδεις γνώσεις της υγιεινής των διδακτηρίων;» (Λαμπαδάριος, 1928, σ. 23). Αυτό συμπορεύεται βέβαια με την εν γένει εικόνα της δημόσιας υγιεινής σε όλη τη χώρα η οποία ήταν αποκαρδιωτική, περιορισμένες κρατικές δαπάνες για την υγεία, έλλειψη νοσοκομείων, φαρμακείων, έλλειψη δικτύου υπονόμων, βρομεροί δρόμοι, υποτυπώδης υδροδότηση, τρύπες σε τοίχους σπιτιών ως αποχέτευση, έξαρση επιδημιών και λοιμωδών νοσημάτων (Θεοδώρου-Καρακατσάνη, 2010, σσ. 132-138). Διακεκριμένοι ιατροί, όπως ο Ι. Βάφας, μέσω των συγγραμμάτων τους τόνιζαν συχνά την επικινδυνότητα της κατάστασης, ειδικά για την πρωτεύουσα, προτείνοντας μάλιστα και την καύση νεκρών, ώστε να προληφθεί ενδεχόμενη μόλυνση της πόλης (Τρίχα, 2000, σ. 380). Αλλά και ο Γ. Καραπαναγιώτης εκδίδοντας το 1889 το βιβλίο του με τίτλο *Γνώσεις πρακτικής υγιεινής εις χρήσιν των Γυμνασίων, Διδασκαλείων και Παρθεναγωγείων*, επισημαίνει τους κινδύνους εμφάνισης σοβαρών νοσημάτων στους μαθητές εξαιτίας των ανθυγιεινών συνθηκών της πόλης και των διδακτηρίων λόγω παντελούς απουσίας πρόληψης μέτρων υγιεινής.

Γενικά, η κοινωνική πρόνοια χόλαινε, καθώς υπήρχε οικονομική στενότητα και η πολιτεία έδινε μεγαλύτερη προσοχή στην εξωτερική πολιτική, ενώ και η αποστεωμένη από τη γραφειοκρατία κρατική εκπαίδευση προσπαθούσε να βρει νεωτερικούς ρυθμούς και να βγει από τα αδιέξοδά της (Κοντομήτρος, 2006, σ. 90).

Αξίζει να σημειωθεί ότι για το θέμα της υγιεινής της πρωτεύουσας, αρμόδια ήταν μια ειδική επιτροπή υγιεινής, ενώ την ανώτατη εποπτεία για όλα αυτά τα θέματα είχε το Ιατροσυνέδριο⁷, ένα

⁷ «Αν ερωτάτε κύριοι, πως είν' η υγεία, το Ιατροσυνέδριο την ήυρε σαν καλή, ναι μεν ο τύφος λύσσαξε και η δυσεντερία, αλλά και πέροι πέθαναν ακόμη πιο πολλοί...». Σκωπτική αναφορά για το Ιατροσυνέδριο στο σατυρικό ποίημα του Γ. Σουρή Εφημερίδα «Μη χάνεσαι», 9.8.1881, αρ. φ. 184.

κεντρικό συμβούλιο του υπουργείου εσωτερικών που είχε ιδρυθεί από τον Όθωνα (Τρίχα, 2000). Το Ιατροσυνέδριο εκδίδοντας και δελτία θνησιμότητας, μέσω του γραμματέως του, ιατρού Β. Πατρικίου, συνέβαλε σημαντικά στη συλλογή στατιστικών στοιχείων, όσον αφορά την κατάσταση υγιεινής και τις νόσους από το 1880 και μετά. Όσον αφορά τις επιδημίες η ευλογία καταγράφεται από τις σοβαρότερες, λόγω της διάρκειάς της και των θυμάτων, πλήττοντας αρχικά την Ήπειρο, την Κέρκυρα (1880), την Αθήνα και τον Πειραιά (κυρίως το 1882-1883), γεγονός που οδήγησε στο κλείσιμο των σχολείων και του Πανεπιστημίου. Επιπλέον, στα τέλη 19^{ου} αι. αναφέρεται και η εξάπλωση επιδημιών τυφοειδούς πυρετού, οστρακιάς, μηνιγγίτιδας, δάγκειου πυρετού και ελονοσίας (Ντούτσης, 2008, σ. 204). Εγκύκλιος του υπουργού Βουλπιώτη το 1884 προς τον νομόρχη Λακωνίας προς αποσόβηση της έξαρσης της επιδημίας της ευλογιάς, παραδόξως αντιτάσσεται, παρά τον κίνδυνο, στο κλείσιμο των σχολείων άνευ αδείας του εν λόγω Ιατροσυνεδρίου και του υπουργείου και παροτρύνει μόνο για τον έγκαιρο εμβολιασμό (Βενθύλος, 1884, σ. 212). Πάντως αν και οι συνθήκες υγείας και υγιεινής ήταν δυσμενείς, ωστόσο τα στατιστικά στοιχεία του 1880 δείχνουν χαμηλότερο δείκτη θνησιμότητας (20.7%) σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Τρίχα, 2000, σ. 380). Παρ' όλα αυτά η υγιεινή των σχολικών κτηρίων χαρακτηρίζεται υποτυπώδης έως και ανύπαρκτη, ενώ τα παραγγέλματα της υγιεινής παραμένουν μόνο στα αναγνωστικά των μαθητών.

Αναμφίβολα, η υποχρεωτική φοίτηση στο σχολείο θα οδηγούσε στην αναγκαιότητα μετάδοσης γνώσεων υγιεινής με σκοπό αυτές να γίνουν συνήθεια στους μαθητές. Παρ' όλα αυτά παραμένει ανύπαρκτη η διδακτική του μαθήματος υγιεινής στα σχολεία στα τέλη 19^{ου} αι., καθώς η υγεινολογική διαπαιδαγώγηση των μαθητών επιτυγχανόταν ακόμη μόνο μέσα από τα υγιεινά παραγγέλματα των αναγνωστικών τους (π.χ. ο *Γεροστάθης* του Λ. Μελά) αλλά και από τις προτροπές του δασκάλου. Σταθμό εξέλιξης σε αυτό θα αποτελέσει ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895 περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσης του υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσης Δημ. Πετρίδη, ο οποίος θα καθορίσει τον τρόπο οικοδόμησης υγιεινών διδακτηρίων και θα εισαγάγει στα Γυμνάσια κάποια στοιχεία υγιεινής υπό τη μορφή εφαρμογής του μαθήματος της φυσικής ιστορίας. Όπως αναφέρει ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, μέχρι την ψήφιση αυτού του νόμου ουδόλως λαμβάνονταν υπόψη η σύμμετρος σωματική και διανοητική μόρφωση του μαθητή στο σχολείο (Λαμπαδάριος, 1928, σ. 22). Βασικό ζητούμενο, όμως, θα παραμείνει η υγεινολογική ανατροφή και διαπαιδαγώγηση του μαθητή, η οποία θα τον καταστήσει ικανό να διαφυλάττει την υγεία του ως ενήλικας.

Για τον λόγο αυτό ο Δρ ιατρικής Δ. Τσιαχτσίρης, εν έτει 1870 διερωτάται μεταξύ άλλων στον πρόλογο του βιβλίου του «*διατί να μην συγκαταλέγεται και η υγιεινή μεταξύ των μαθημάτων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων; [...] Μέσον λοιπόν, δι' ού δύναται να διαδοθή η υγιεινή εις τον λαόν, άλλον δεν έχομεν, ειμή την εισαγωγήν αυτής εις τα σχολεία*», (Τσιαχτσίρης, 1870, σ. 4). Το θέμα της διδασκαλίας της υγιεινής θίγει, εξίσου, και ο Μ. Βρατσάνος το 1898, εντάσσοντάς την επιπλέον στα καθήκοντα των διδασκάλων: «*Είναι πεπλανημένη η γνώμη ότι ο διδάσκαλος δεν πρέπει να διαφέρειται περί της υγείας των μαθητών του. Τι ωφελεί η ανάπτυξις του πνεύματος εις σώμα ανάσκητον, ασθενές και καχεκτικόν ... Ένεκα λοιπόν του μεγάλου σκοπού, ον η υγιεινή προτίθεται, δικαίως ωνομάσθη θρησκεία της υγείας*» (Βρατσάνος, 1898, σσ. 106-107). Εκφράζει εντόνως τη δυσαρέσκειά του για το γεγονός της μη εισαγωγής του μαθήματος στα δημοτικά σχολεία: «*εγγίζει όμως ο χρόνος, καθ' ον τούτο γενήσεται*» (Βρατσάνος, 1898, σ. 107).

Τελικά η διδασκαλία της υγιεινής θα θεσπιστεί αρκετά αργότερα, το 1929, πρώτα στη Δευτεροβάθμια και μετά στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Ντούτσης, 2008, σ. 111).

Περί Διδακτηρίων

Στενά συνυφασμένο με τη σχολική υγιεινή είναι το θέμα των διδακτηρίων, όχι μόνο όσον αφορά τη σχολική αρχιτεκτονική αλλά το θέμα των προδιαγραφών της λειτουργικής, υγιεινής και κτηριακής υποδομής τους. Ήδη προεπαναστατικά⁸ αλλά και από την καποδιστριακή περίοδο, το

⁸ Πρώτες αναφορές για το θέμα του χώρου διδασκαλίας και της χρήσης του, με την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής, εντοπίζονται ήδη από το 1811 στο έργο του Lancaster «Hints and Direction for buildings, fitting up, and arranging School-Rooms of the British system of education», ενώ από το 1820 ο «Οδηγός» της αλληλοδιδασκτικής του Κλεόβουλου εμφανίζει τις πρώτες ελληνικές προδιαγραφές του

θεσμικό πλαίσιο και οι ρυθμιστικές διατάξεις του, αποσκοπώντας σε ένα σύστημα ενιαίας και ομοιόμορφης πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οδηγούν πλέον σε μια συγκεκριμένη διαρρύθμιση του σχολικού χώρου με διακριτές πρακτικές και ορθολογική οργάνωση, προαπαιτούμενα των αναγκών του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, εστιασμένα στην αποδοτική και κυρίως χρησιμοθηρική οργάνωσή του, με διαρρυθμίσεις που να υπακούουν βέβαια και στις υγιεινιστικές επιταγές (ηλιασμός, αερισμός χώρου, φωτισμός, κ.α.). Είναι αξιοσημείωτο, όμως, ότι η κατάσταση των δημοσίων διδακτηρίων από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως και αρχές του 20^{ου} αι. δεν παρουσιάζει από υγειονομικής πλευράς καμία βελτίωση. Τα κτήρια παραμένουν ρυπαρά και ακατάλληλα όχι μόνο στην επαρχία αλλά και στην Αθήνα. Αν και οι *Οδηγοί* του Κοκκώνη ήταν σαφείς ως προς τις προδιαγραφές τους, απ' όλες τις απόψεις, η τήρησή τους έμενε στα χαρτιά. Η πραγματικότητα της εν γένει αθλιότητας των σχολικών κτηρίων και των αιθουσών παραδόσεων διεκτραγωδείται στις αναφορές κυρίως επιθεωρητών που τα επισκέπτονται αλλά και διακεκριμένων ιατρών, όπως ο Γ. Βάφας που υποστήριξε ότι η αρχιτεκτονική αυτών των διδακτηρίων θα πρέπει να ενεργεί με βάση τις προδιαγραφές υγιεινής και με ενδεχόμενη εμπλοκή ιατρών (Βάφας, 1878, σ. 149). Αυτό δεν σήμαινε και την άμεση συναίνεση ή συγκατάθεση αρχιτεκτόνων σε μια ενδεχόμενη συνεργασία με ιατρούς. Μάλιστα κάποιοι εξ αυτών αρνήθηκαν ακόμη και την εμπλοκή ιατρών στη γνωμοδότηση ανέγερσης διδακτηρίων, γεγονός που κατέδειξε το «*σαθρόν του λογισμού αυτών, διότι τα αιώνια κάτεργα μόνον μύωπας και σκολιωτικούς παίδασ απεργάζονται*» (Βλάμος, 1904, σ. 946).

Αν και στην έκδοση του δεύτερου *Οδηγού* το 1842, προβλέπεται συνδιδασκτικό τμήμα, ωστόσο η αλληλοδιδασκτική παραμένει η βάση της οργάνωσης των πρωτοβάθμιων σχολείων, καθορίζοντας τις κανονιστικές επιταγές του χώρου. Το αξιωματικό τους ύψος, ωστόσο, δεν συνοδεύει τις επανεκδόσεις του 1850 και 1860, οι οποίες συμπληρώνονται από διορθωτικές διατάξεις υγιεινιστικής χροιάς, λόγου χάρη για την επιτακτική ανάγκη καλού φωτισμού αλλά και αερισμού. Από άποψη υγιεινής, όμως, δεν παρατηρείται καμία αλλαγή, αφού οι αίθουσες που χρησιμοποιούνταν στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο συνέχιζαν να εξυπηρετούν τον ίδιο υπέρογκο αριθμό μαθητών. Ο Βλάμος καταδικάζοντας τη μεγάλη συρροή μαθητών στις αίθουσες αναφέρει χαρακτηριστικά «*οία άκαρπος διδασκαλία ένεκα του εκπληκτικού και ανθυγιεινού αυτού συνωστισμού*» (ό.π., σ. 111).

Γενικά, μέχρι το 1870 επικρατούν οι κτηριακές ανάγκες της αλληλοδιδασκτικής. Σε εγκύκλιο του υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδύσεως το 1879⁹ προκρίνεται η προϋπόθεση της καταλληλότητας ενός κτηρίου, από την άποψη της ποιότητας και του υλικού περιβάλλοντος που δύναται να προσφέρει στους μαθητές: «*[...] εν τω σχολείω, πολλά ώρας διατρίβων ο παίς, κατ' ολίγον δύναται να λάβη ακριβήν έννοιαν της καθαριότητας, της τάξεως, της φιλοκαλίας. Μεγάλη δε είνε η μορφωτική δύναμις, ην ασκούσιν επί του ήθους των παιδων τα καθ' ημέραν προσπίπτοντα εις την αίσθησίν των αντικείμενα*». Οι αλλαγές αυτές σχετίζονται σαφώς με την εισαγωγή της συνδιδασκτικής το 1881 αλλά και τον νεοφερμένο επιστημονικό λόγο παιδαγωγών με σπουδές στη Γερμανία, οι οποίοι προτάσσουν την αναγκαιότητα ενός οργανωμένου παιδαγωγικά και λειτουργικά σχολείου. Αυτή η διαφορά νοοτροπίας γίνεται εμφανής στα κείμενα παιδαγωγών, ειδικά ως προς την αντιμετώπιση του σχολικού κτηρίου. Έτσι, τον *Οδηγό* των προηγούμενων ετών θα καταργήσει, με την επιβολή της συνδιδασκτικής, και θα αντικαταστήσει πλέον η *Διδασκαλική* του παιδαγωγού Σπ. Μωραΐτη μέχρι το 1894. Ανάμεσα στα άλλα αυτή θα αποτελέσει τον επίσημο οδηγό για την οργάνωση των κτηριακών εγκαταστάσεων (εξοπλισμός, χώροι) του σχολείου, βάσει της εγκυκλίου αρ. 217/28 Φεβρουαρίου 1881. Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο ειδικά στο οικοδόμημα του διδακτηρίου. Παραθέτουμε χαρακτηριστικές οδηγίες:

1. *Το διδακτήριο πρέπει να κείται εν τω κέντρω της πόλεως...*
2. *Η θέσις, εφ' ης η οικοδομή πρέπει να είνε ελευθέρα, [...], αθόρυβος, να είνε υγιεινή...*
3. *Παν διδακτήριο πρέπει να έχη και αυλήν, τουλάχιστον διπλασίαν το μέγεθος, ή όσος είνε ο του διδακτηρίου χώρος.*

χώρου, υπό γαλλικές κατευθύνσεις, πληροφορία που επισημαίνει ο Ι. Π. Κοκκώνης. Με τον *Οδηγό* του τελευταίου, επικυρωμένο επίσημα από το 1830, τίθενται οι βάσεις όχι μόνο για τις κατασκευαστικές πρακτικές του διδακτηριακού χώρου αλλά και οι προϋποθέσεις της χωροθέτησης, του μεγέθους, της αποδοτικότητάς του, προσαρμοσμένες γενικά στις ανάγκες της εκπαιδευτικής διαδικασίας και δη της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, (Καλαφάτη, 1988, σσ. 58-59).

⁹ Αρ. 7694/20 Σεπτεμβρίου 1879, «Περί βελτιώσεως των Δημοτικών σχολείων», μονόφυλλο Δ.Α.Ν. φακ. 0.30/1897 στο Καλαφάτη, 1988, σ. 145.

4. *Παρά ταύτα καλόν είναι να έχη το διδακτήριον πλησίον και τινά κήπον, ον καρπούται ο διδάσκαλος ή ο διευθυντής, και εν ω οι παίδες λαμβάνουσι πείρα της γεωργίας.*

5. *Πάσα αίθουσα διδασκαλίας πρέπει να φωτίζεται δαψιλώς δια παραθύρων...ουδαμώς συγχωρείται να εισέρχεται φως εκ των έμπροσθεν των μαθητών. Τοιούτον φως είναι ολέθριον δια τους οφθαλμούς.*

6. *Ευχής έργον η κατοικία του διδασκάλου να είναι εντός του σχολείου.*

7. *Απαιτείται μεγάλη επιμέλεια και πρόνοια όπως το οικοδόμημα ανεγερθή σύμφωνον προς τα αξιώματα της παιδαγωγικής και επαρκή ου μόνον εις τας παρούσας ανάγκας, αλλά και εις εν τω μέλλοντι (Μωραΐτης, 1880, σσ. 1-9).*

Μέσα από τις ανθρωπομετρικές αναφορές της *Διδασκαλικής* του Μωραΐτη για τις συγκεκριμένες διαστάσεις των θρανίων (έξι σελίδες είναι αφιερωμένες στα θρανία), τη χωρητικότητα των αιθουσών, την αναγκαιότητα της αυλής αλλά και της γυμναστικής, των διαστάσεων των διαδρόμων, το ύψος των παραθύρων, κ.ά., διαφαίνεται αφενός η πρόθεση διαφοροποίησης με το παλιό σύστημα της αλληλοδιδασκτικής, αφετέρου η τάση υιοθέτησης του αστικού στοιχείου που εμφανώς εξυπηρετεί τις ανάγκες ενός λειτουργικού σχολείου. Η επιλογή της θέσης του σχολείου πρέπει να κατευθύνεται από υγειονομικά κριτήρια σε συνδυασμό με μια ιδανική διάταξη. Άλλωστε, το αστικό κράτος επιβάλλει στους χώρους νέες νόρμες υπολογισμού και κανονικοποίησής τους. Το σημαντικότερο, όμως, όλων είναι ότι το κεφαλαϊώδους σημασίας ζήτημα της υγιεινής των μαθητών αλλά και του διδακτικού χώρου αποκτά πλέον ρυθμιστικό ρόλο στην αρχιτεκτονική του διδακτηρίου αλλά και στην εν γένει αναβάθμιση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Για παράδειγμα για κάθε μαθητή θα αντιστοιχεί στην αίθουσα συγκεκριμένος χώρος, ενώ ο όγκος του αέρα που θα του αναλογεί σχετίζεται με το ύψος της αίθουσας αλλά και τις διαστάσεις αυτής, 4 με 5 μέτρα (Μωραΐτης, 1880, σ. 4). Το 1890 ο Μ. Βρατσάνος σε δημοσιευθείσα έκθεσή του περί της κατάστασης της εκπαίδευσης στη Γαλλία, όταν είχε επισκεφτεί το Παρίσι το 1878, απευθύνει έγγραφη έκκληση στην ελληνική πολιτική ηγεσία για την άρδην αναμόρφωση της εκπαίδευσης με αναφορά και στα διδακτήρια: «*Τίνα δε δημοτικά διδακτήρια έκτισαν κατάλληλα προς διδασκαλίαν άνετον και καλλισθητικήν μόρφωσιν;*» (Βρατσάνος, 1890, σ. 26). Οι εκτενείς αναφορές παιδαγωγών, επιθεωρητών αλλά και η εμφάνιση ιατρικών επιστημονικών θεωριών περί του θέματος των διδακτηρίων και της άμεσα συσχετιζόμενης υγείας των μαθητών, αντιμετωπίζονται αργά αλλά σταθερά σαν ένα ευρύτερο κοινωνικό θέμα της υγιεινής των πόλεων και των δημόσιων κτηρίων της. Ο ιατρός Γ. Βάφας στο έργο του «*αι Αθήναι υπό ιατρικήν έποψιν*», αναφέρεται εκτενώς στο θέμα των διδακτηρίων και της καταλληλότητάς τους, εκ των οποίων θα εξέλθουν πολίτες υγιείς ή ασθενικοί. Επίσης, πραγματεύεται ζητήματα όπως η τοποθεσία του σχολείου, ο σωστός φωτισμός- πάντα από αριστερά «*ίνα μη η επί της γραφούσης χειρός σκιά πίπτη επί του χάρτου*»-, η ευρυχωρία των αιθουσών, ο απαραίτητος αερισμός, αλλά και τα θρανία με σωστές διαστάσεις. Θίγει το θέμα των διδακτηρίων που εδρεύουν σε ιδιωτικές οικίες, εντελώς ακατάλληλες, αφού δεν πληρούν τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις υγιεινής των μαθητών, στριμωγμένοι σε μικρές αίθουσες με ακατάλληλα θρανία, χωρίς μεγάλα παράθυρα, αυλή και κήπο, δίπλα σε δρόμους στενούς και απόμερους (Βάφας, 1878, σσ. 172-173).

Το ζήτημα της νοσηρότητας των μαθητών της εποχής που εξετάζουμε φαίνεται να σχετίζεται και με τα ανθυγιεινά διδακτήρια. Άλλωστε τα ανθυγιεινά σχολικά κτήρια θα συνδεθούν «με τη διάπλαση της φυλής και επομένως με την εθνική ήττα του 1887. Η σχέση σχολείου και στρατού αναδεικνύεται σε πολλά άρθρα της εποχής που χαρακτηρίζουν τα σχολεία εργοστάσια παρασκευής στρατιωτών» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2003, σημ. 2, σ. 75). Η κυριότερη αιτία νοσηρότητας των μαθητών στα σχολεία ήταν οι επιδημίες λόγω και του συγχρωτισμού αλλά και του κακού αερισμού των αιθουσών. 4 μέχρι 20 μαθητές κάθονταν σε κάθε θρανίο, οπότε η μεταδοτικότητα ασθενειών γινόταν αναπόφευκτη. Επίσης, «*επιβαρυντικοί παράγοντες για την υγεία των μαθητών ήταν η συχνή ενοικίαση ιδιωτικού οικήματος στενάχωρου, ατελούς κατασκευής και ακατάλληλης τοποθεσίας, με αποτέλεσμα να ασθενούν οι μαθητές αλλά και ο δάσκαλος από το κρύο*» (Ντούτσης, 2008, σ. 179). Οι μαθητές δεν αρρώσταιναν μόνο από τις ανθυγιεινές συνθήκες των κτηρίων (υδροδότηση, ανύπαρκτη θέρμανση, ασθένειες) αλλά επιβαρύνονταν και από την ανεπάρκεια της σωστής οικογενειακής φροντίδας, όπως η παραμέληση της σωματικής τους καθαριότητας. Σύμφωνα με τον Ντούτση αλλά και τις προηγούμενες αναφορές μας (βλ. Θεοδώρου-Καρακατσάνη,) οι παιδαγωγικές αντιλήψεις των

αρχών του 20^{ου} αιώνα συνέδεαν την απόκτηση της έξης της καθαριότητας με εθνικούς λόγους, καθώς αποτελούσε παράγοντα ισχύος ενός λαού (2008, σ. 217).

Πολιτειακό ενδιαφέρον για τη σχολική υγιεινή εκδηλώθηκε με το διάταγμα του 1894, το οποίο αφορούσε στην ανέγερση διδακτηρίων με πρόβλεψη κανόνων υγιεινής αλλά και προδιαγραφές κατασκευής θρανίων (Θεοδώρου-Καρακατσάνη, 2010, σσ.153-172). Στο διάταγμα της 17^{ης} Μαΐου 1894, με δομή παρεμφερή του γαλλικού κανονισμού, διατυπώνονται κατασκευαστικές τεχνικές του σχολικού χώρου χωρίς άμεση σύνδεση με παιδαγωγικά κείμενα (Καλαφάτη, 1988, σ. 166). Συγγραφέας του κανονιστικού αυτού κειμένου είναι ο πολιτικός μηχανικός και διευθυντής της τεχνικής υπηρεσίας του ν. Αττικής Δ. Καλλίας. Ο ίδιος ανέλαβε επίσης και την εκπόνηση πρότυπων σχεδίων τα οποία μαζί με το διάταγμα θα εφαρμοστούν μετά το 1898 με το πρώτο επιδοτούμενο από το κράτος πρόγραμμα ανέγερσης σχολείων και μέχρι το 1911 θα κατασκευαστούν 407 σχολικά κτήρια, με συνδρομή από τα έσοδα των εκπαιδευτικών τελών. Προτεραιότητα εξέισου σημαντική για τον Δ. Καλλία αποτέλεσε και η κατασκευή διθέσιων θρανίων για να προφυλαχτούν οι μαθητές από τις λεγόμενες «σχολειακές ασθένειες» (Σολομών, 1992, σ. 280). Αξίζει να σημειωθεί η ιδιαιτερότητα των σχολείων «Καλλία», τα οποία υιοθετούν μια νεοκλασική τεχνοτροπία, που υπηρετεί ουσιαστικά την επιβλητική εμφάνιση του σχολείου στον χώρο.¹⁰ Το σημαντικό είναι ότι αυτά τα σχέδια διδακτηρίων πληρούσαν τους κανόνες υγιεινής, όσον αφορά τον φωτισμό και τον αερισμό του σχολικού κτιρίου, σαν μια πρώτη προσπάθεια εξυγίανσης της σχολικής υγιεινής και της προοπτικής της γενίκευσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αρχίζει, λοιπόν, να διαφαίνεται ότι πρώτιστο μέλημα της κοινωνίας που επιθυμεί την υποχρεωτική εκπαίδευση των παιδιών της ορίζεται η υγειονομική κανονικοποίηση του σχολικού περιβάλλοντος.

Απεικονιστικές διαστάσεις: «Ουδέν υπάρχει σχολείον δημοτικόν άξιον του ονόματός του»

Για τις ανάγκες της έρευνας αναζητήσαμε και μελετήσαμε πρωτογενές υλικό, όπως τις δημοσιευμένες εκθέσεις των 13 εκτάκτων επιθεωρητών του 1883 (δημοσιεύτηκαν το 1885), αιτιολογικές εκθέσεις υπουργών αλλά και αναφορές γυμνασιαρχών στα τέλη του 19^{ου} αι. Ως ερευνητική μέθοδο χρησιμοποιήσαμε την ποιοτική ανάλυση ή ανάλυση περιεχομένου. Μέσω αυτής έγινε εντοπισμός και καταγραφή των μονάδων ανάλυσης, όπως, υγιεινή, διδακτήρια, μαθητές, κτήριο. Η ανάλυση του περιεχομένου χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι οι αναλυόμενες ενότητες είναι συνήθως έννοιες (Τζάνη & Κεχαγιάς, 2005, σ. 4). Γενικά η ανάλυση περιεχομένου ως ερευνητική μέθοδος με πολλαπλούς σκοπούς, δύναται μέσω του περιεχομένου επικοινωνίας στην ιστορική έρευνα να χρησιμεύσει ως βάση για εξαγωγή συμπερασμάτων (Τζάνη & Κεχαγιάς, 2005).

Η ομοιομορφία των απόψεων, οι οποίες καταγράφονται στις εν λόγω πηγές, συνέβαλε στο να αποδώσουμε μια σαφή εικόνα για την κατάσταση των διδακτηρίων την περίοδο που επιλέξαμε. Ζητούμενό μας είναι να αναδείξουμε και να φωτίσουμε τη σοβαρότητα της κατάστασης στα διδακτήρια από άποψη υγιεινής, η οποία έδειχνε να διαιωνίζεται και να ταλανίζει τον χώρο της εκπαίδευσης. Άλλωστε, θεωρούμε ότι η κρισιμότητα αυτής της κατάστασης προβλημάτισε και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, το οποίο απέστειλε εκτάκτως το 1882 στα δημοτικά σχολεία της περιφέρειας τους επιθεωρητές, προκειμένου να εκτιμήσουν, να καταγράψουν την καθεστηκία πραγματικότητα και να την μεταφέρουν στους ιθύνοντες: «*Θέλετε εξετάσει την καταλληλότητα των κτηρίων και των διδακτικών σκευών...*» (Βενθύλος, 1884, σ. 298), χωρίς βέβαια να αποτελεί αποκλειστική μέριμνά τους η εξέταση της υγιεινής κατάστασης των κτιρίων. Αν και η ανθυγιεινή κατάσταση των διδακτηρίων δεν ήταν διαπίστωση μόνο των επιθεωρητών, στο σύνολο τους αυτές οι εκθέσεις του σώματος των 13 εκτάκτων επιθεωρητών, αποτελούν αξιόπιστα τεκμήρια της υλικής κατάστασης της Δημοτικής εκπαίδευσης (Καραφύλλης, 2002, σ. 56). Ήδη, πριν το 1882 η υγιεινή κατάσταση των σχολικών κτιρίων περιγράφεται ως προβληματική σε εκθέσεις επιθεωρητών. Ακαταλληλότητα και ανθυγιεινότητα διδακτηρίων:

Ο επιθεωρητής Μ. Βρατσάνος από την επίσκεψη του στα δημοτικά σχολεία της Εύβοιας και της Σκύρου το 1879 μας μεταφέρει την εικόνα ενός σχολείου που θυμίζει σταύλο και καταστρέφει την υγεία των μαθητών: «*οίκημα σχήματος παραλληλογράμμου ικανούς υπό την γην πόδας, περιπεφραγμένον πανταχόθεν υπό τοίχων υψηλών, υγρόν καί ακάθαρτον, μετ' όπών χαινουσών επί του*

¹⁰ Η Καλαφάτη τα χαρακτηρίζει «μικρά πανεπιστήμια», που είναι διασκορπισμένα σε όλη τη χώρα και αντιδιαστέλλονται με το αρχιτεκτονικό τους περιβάλλον, ο. π., σ. 178.

πατώματος, θρανία, ἐφ' ὧν δύναται τις να αναγνώσῃ τα ονόματα μαθητῶν, υπέρ τα πενήκοντα ἤδη ἔτη γεγονότων, αποπάτους υπερεκχειλίσαντας καί ἀφόρητον την δυσωδίαν αποπνέοντας» (Βρατσάνος, 1897, 1885, σσ. 352).

Σταχυολογώντας από τις εκθέσεις αυτές σκιαγραφούμε την κατάσταση την οποία αντίκρυσαν οι επιθεωρητές το 1883 μέσα από αντιπροσωπευτικά παραδείγματα.

Τα σχολεία του Νομού Κέρκυρας

Από το σώμα των 13 επιθεωρητῶν πρώτος ο Χαρίσιος Παπαμάρκου σκιαγραφεί μια σχεδόν ζοφερή εικόνα των 30 σχολείων των χωριῶν της Κέρκυρας τα οποία επισκέφτηκε. Από την περιγραφή αλλά και από τις προτάσεις που καταθέτει περί των απαραίτητων μέτρων βελτίωσης, συγκεντρώνονται ικανοποιητικά στοιχεία τα οποία τεκμηριώνουν την αθλιότητα των συνθηκών φοίτησης σε όλα τα σχολεία του νησιού. Οι χαρακτηρισμοί και οι περιγραφές που καταγράφουμε για τα διδακτήρια ως επί το πλείστον είναι οι εξής:

-«*ὑπό πᾶσαν ἐποψιν μοχθηρόν, στενόν, ρυπαρόν, ἀνευ στέγης*» (Δημ. Απηλιωτῶν).

-«*κακίστα δε ἀπόζον, ἀστεγον, και ἀνευ θυρίδων σχολείων*» (Δημ. Γαρδελάδων).

-«*εν ἀθλιωτάτω και δυσωδεστάτω και ζουφίῳν οχληρωτάτων καταμέστῳ ἰσογείῳ*» (Δημ. Ποταμογειτόνων).

-«*πολύ ὑπόσαθρον και ρυπαρόν, εκ δε των διδακτικῶν ὀργάνων ὑπάρχουσι μονο τέσσερα κακά θρανία και διάφοροι ρυπαροί και ἀχρηστοί πίνακες ἐξ ἀναιδεστάτων ἡλῶν δια ρυπαρῶν σχοινίων αἰωρούμενοι*» (Δημ. Μελιταίων).

-«*Εἶνε μεν ἀκάθαρτον και πολύ κακόν, ἀλλά ουχί και ελεεινόν*» (Δημ. Περιθείας).

-«*Ἡ δε ευρεθείσα, ἐνθα νυν το διδακτήριον, εἶνε κακίστη, ἀριστερά τῷ εἰς το διδακτήριον ἀνερχομένῳ, διαμένουσι χοίροι*» (Δημ. Σπαρτίλας).

-«*Το ἀχρειότατον σχολεῖον πάντων ὅσα εν τῇ νησῷ Κερκυρα εἶδον*» (Δημ. Επισκέψεως).

-«*Διδακτήριον δεν ὑπάρχει*» (Δημ. Καρουσάδων).

-«*Ἡ περιγραφή του σχολεῖου τούτου οὔτε το εκατοστόν της ἐντυπώσεως δύναται να γεννήσῃ εἰς τον ἀναγνώστη ἐκείνης ἣν ἐμπνέει εἰς τον ἐπισκεπτόμενον αὐτό ἡ ἀμεσος των εν αὐτῷ γενομένων ἀντίληψις*» (Δημ. Αγράφων).

-«*οἱ μαθηταί φοιτῶσιν εἰς το σαθρόν και ετοιμόρροπον μετὰ σταύλων και ελαιοτριβείων συμπεφυρμένον και εἰς το ἀπώτατον μέρος της κόμης κείμενον ελεεινόν και ἀθλιον σχολεῖον αὐτῆς*» (Δημ. Κορακιάνας).

-«*Πολλά εἶνε τα ἀθλια διδακτήρια εν τῇ νήσῳ Κερκύρα, ἀλλά τούτον εἶνε το πάντων ἀθλιότατον*» (Δημ. Αφρας).

Στα σχολεία των 30 Δήμων του νησιού που επισκέφτηκε σε διάστημα δώδεκα ημερῶν, χαρακτήρισε τα 21 ἐξ αὐτῶν ως ἀκατάλληλα διδακτήρια ἀπό ἀποψη υγιεινῆς, υποδομῆς και ἐξοπλισμοῦ. Στις τελικές σκέψεις του, ὅπως αὐτές διατυπώνονται στις «*Εκθέσεις των κατὰ το 1883 προς ἐπιθεώρησιν των δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν*» (1885, σ. 25), ο Παπαμάρκου ἐπισημαίνει ὅτι «*τα διδακτήρια εἶνε γενικῶς εἰπεῖν ἀθλια [...] ρυπαρά και ετοιμόρροπα και δυσῶδη και σκοτεινά ...*», χρήζουν ἀμεσης ἀποκατάστασης ἀπό την πολιτεία.

Ἐκθεση ἀπό τα σχολεία νομοῦ Ἄρτας

Οι παρατηρήσεις του επιθεωρητῆ Ρώση ἀπό την ἐκθεσή του προς τον ὑπουργό ἀφοροῦν στο Δημοτικό, το παρθεναγωγεῖο και το νηπιαγωγεῖο Ἄρτας, το Δημοτικό και το νηπιαγωγεῖο στο Πέτα, το Δημοτικό Βελεντζίκου, Σχωρετσάνων, το εν Ἀγνάντη Δημοτικό και παρθεναγωγεῖο, το Δημοτικό Πραμάντων και το Δημοτικό Καλαρρυτῶν και Ματσουκίου.

Εντύπωση προκαλεῖ το σχόλιο του για το νηπιαγωγεῖο Ἄρτας: «*εἶναι μάλλον τόπος καταδίκης, εἶναι ο Καιάδας των Σπαρτιατῶν. Μικρόν και σκοτεινόν δωμάτιον, εν ᾧ το πολύ δύναται να ὑπάρχωσι ἐξήκοντα παιδιά, χρησιμεύει ως παιδαγωγεῖον εν Ἀρτῇ, ὅπερ ἀριθμεί διακόσια παιδιά*».

Για το δημοτικό σχολεῖο εν Σχωρετσάνοις ο επιθεωρητῆς Στέφανος Ρώσης σημειώνει: «*οὔτε θρανία ἔχει, οὔτε παράθυρα καλῶς κατεσκευασμένα, οὔτε χάρτες γεωγραφικούς, ὅταν δε βρέχη, γέμει το σχολεῖον ὕδατος. Οἱ μαθηταί κάθηνται χαμαί*».

-«*Το δημοτικό σχολεῖο εν Καλαρρυταῖς εἶνε ὅλως ἀκατάλληλον και βλαβερόν και δια τον διδάσκοντα και δια τους διδασκομένους*». Απογοητευτική και ἡ κατάσταση του δημοτικῶν Ἄρτας, την

οποία ο Ρώσης περιγράφει με μελανά χρώματα: «*Το δημοτικό σχολείον Άρτης έχει μικράν αυλήν, ήτις είνε λίαν ακάθαρτος. Εις αυτήν δε συναθροίζονται και οι μαθηταί του ελληνικού σχολείου. Αφ' ότου εκτίσθη το δημοτικόν σχολείον άπαξ μόνον επλήθη, ως έμαθον. Όταν δε βρέχη, το διδακτήριον γέμει ύδατος. Και κατή τας εξετάσεις το διδακτήριο είνε ακάθαρτον. Ο επιστάτης του σχολείου εξεδήλου την λύπην διότι ουδέν σάρωθρον είχε προς καθαρισμόν [...]δυσωδία αφόρητος και ακαθαρσία απεριγραπτος υπάρχει εν τω νηπιαγωγείω» (Εκθέσεις, 1885, σ. 101, 106). Στα συμπεράσματα αναφέρει ότι τα σχολεία στην πόλη της Άρτας βρίσκονται γενικά σε καλύτερη κατάσταση από αυτά της επαρχίας.*

Σχολεία Ναυπακτίας και Δωρίδας

Σε έντονο καταγγελτικό τόνο για την άθλια κατάσταση ο επιθεωρητής Κων. Λεόντιος για τα δημοτικά σχολεία Ναυπακτίας και Δωρίδος σημειώνει: «*και παραθυρόφυλλων και στέγης και πλείστα στερούνται εις δε τους τοίχους, τοιαύτα ρήγματα και οπές υπάρχουν, ώστε πανταχόθεν και η βροχή και ο ψυχρός βορράς και ο ήλιος άνέτως προσβάλλουσι των κτιρίων το ένδον. Αν τολμά τις να ονομάση αυτό σχολείον, το του χωρίου Πλέσης του δήμου Τολοφώνος, το οποίον στερούμενον ού μόνον στέγης και πατώματος και εντελώς παραθύρων, αλλά και θύρας ολοσχερώς, είνε ο γενικός του χωρίου φευ απόπατος*» (Εκθέσεις, 1885, σ. 121).

Σχολεία νομού Λαρίσης και Αγιάς

Ο επιθεωρητής Οικονόμου σχολιάζει για τα δημοτικά σχολεία Λαρίσης και Αγιάς: «*Τα σχολεία εντός διακρίνονται δια την ακαθαρσίαν και ρυπαρότητα. [...] Ο Γερμανός Ιωάννης Μύλλερως είπε ότι δια να υπάρξη οργανισμός απαιτείται φως και θερμότης. Τούτο δυνάμεθα και ημείς να συστήσωμεν εις την κυβέρνησιν ως αναγκαίον όρον της ζωής της δημοτικών σχολείων*» (Εκθέσεις, 1885, σσ. 80-81).

Σχολεία νομού Τρικάλων

Στο υπόμνημά του για την κατάσταση των δημοτικών σχολείων Τρικάλων ο επιθεωρητής Ν. Σπάθης αποτυπώνει με στατιστικά την αθλιότητα των διδακτηρίων, τα οποία η πολιτεία οφείλει άμεσα να αποκαταστήσει. Από τα 57 σχολεία που επιθεώρησε τα 23 κρίνονται παντελώς άχρηστα και επικίνδυνα, 16 σχεδόν ανεκτά, 7 θεωρούνται αξιοπρεπή και 11 δεν υπάρχουν.

Σχολεία Επαρχίας Δομοκού και Φθιώτιδος

Υποβάλλοντας το πόρισμά του στη δεκαπενθήμερη προθεσμία που του δόθηκε από το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ο επιθεωρητής Ελ. Τ. Κούσης, αν και κατά την ομολογία του χρειαζόταν περισσότερο χρόνο επιθεώρησης, καταθέτει αρκετά στοιχεία για την ανεπάρκεια των σχολείων αυτών των επαρχιών, όπως: «*φωτισμός ανεπαρκής, λείπουσι οι ύελοι εκ των παραθύρων ή τινες ή άπασαι, άλλα έχουσι άνευ οροφής στέγην, ενίων η οροφή εκυρτώθη και επαπειλεί πτώσιν και δυστυχήματα, άλλα τους τέσσερας μόνον έχουσι τοίχους και τούτους ενιαχού ετοιμόρροπους, άλλα δε δια την παντοειδή αθλιότητα προς αχυρώνας μάλλον ή προς Μουσών ενδιαιτήματα ομοιάζουσι*» (Εκθέσεις, 1885, σ. 123).

Σχολεία Δυτικής Πελοπόννησου

Από τις επαρχίες Πατρών, Ηλείας και Ολυμπίας ο επιθεωρητής Χαρ. Πούλιος θεωρεί ότι: «*Ανάγκη απόλυτος ίνα οι μεν ευπορώτεροι δήμοι υποχρεωθώσιν αρμοδίως ν' ανεγείρωσι κτίρια κατάλληλα και αναλόγου προς την πληθύν των μαθητών χωρητικότητας, ευάερα και φωτεινά*» (Εκθέσεις, 1885, σ. 94.)

Σχολεία Μάνης

Ο επιθεωρητής Ν. Καραβάς επισκέφτηκε στον Δήμο Μάνης 6 σχολεία, Δήμο Καρδαμύλης 5, Δήμο Οιτύλου 7, Δήμο Μέσης 3, Δήμο Αβίας 7, Δήμο Γυθείου 5, Δήμο Καρυουπόλεως 2, Δήμο Κολοκυνθίου 3, Δήμο Λαγείας 1 και Δήμο Μαλευρίου 3. Στις παρατηρήσεις του εντοπίζουμε πολλές αναφορές για διδακτήρια ετοιμόρροπα, κάποια άνευ στέγης και παραθυρόφυλλων, με ελεεινά πατώματα και άθλιο φωτισμό.

Για το δημοτικό σχολείο στο Δήμο Μέσης της επαρχίας Οιτύλου ο επιθεωρητής Ν. Καραβάς καταγράφει: «*το κατάστημα είνε ελεεινόν τι οίκημα, ούτινος η στέγη είνε σεσηπυία απειλούσαν πτώσιν,*

μόλις και μετά βίας υποστηριζόμενων των σαθρών αυτής δοκών δι' αντηρίδων θριπηδέστων. Η στέγη είνε πλακίνη, και το καταπίπτον το χειμώνα ύδωρ πλημμυρεί την αίθουσαν του σχολείου καθιστών, αν όχι αδύνατον, τουλάχιστον δύσκολον και ιδίως κινδυνώδη δια την υγείαν την εξακολούθησιν της εργασίας».

Για την Αρεόπολη, ο ίδιος επιθεωρητής συνεχίζει: «Το καταγώγειον του καταστήματος χρησιμεύη ως κτηνοστάσιον και εδώ είνε οι πλουτοί των γειτόνων. Η οσμή η εκ των κοπρώνων του κτηνοστασίου είνε φορτική εις τον επισκέπτην του σχολείου αναγκαζόμενον να κλείση την ρίνα του. Τα πλείστα των παραθυρόφυλλων ελλείπουσι και το κενόν είνε συντετειχισμένον δια λίθων άνευ κολλητικής ύλης και ατάκτως ερριμένων, και με μιαν λέξιν το σχολείον είνε ελεεινόν. Στο Δήμο Λευκτρων: «Του καταστήματος η στέγη είνε ετοιμόρροπος, το πάτωμα εις πολλά μέρη είνε ελεεινόν, μερικά παραθυρόφυλλα λείπουν, θρανίον ουδέν έν υπάρχει, η δε θύρα είνε άνευ κλείθρου, και εις τον μυχόν της αιθούσης υπόσαθρός τις έδρα.» (Εκθέσεις, 1885, σσ. 136, 144, 148).

Σχολεία επαρχίας Γορτυνίας

Ο επιθεωρητής Π. Παυλάτος αναφέρει ότι από τα 54 σχολεία της επαρχίας Γορτυνίας μόνο τα 34 μπόρεσε να επισκεφτεί εκ των οποίων: «τέσσερα μόνον εκπληρούσι εν μέρει τον προορισμόν των, τα δε λοιπά είνε πάντα ανωφελή και άχρηστα και δύναται τις ειπείν επιβλαβή εις τους παίδας». Επίσης, «Τα διδακτήρια ως επί το πλείστον είνε όλως ακατάλληλα, και εστερημένα και αυτών των απολύτως αναγκαίων προς διδασκαλία» (Εκθέσεις, 1885, σ.157).

Διαπιστώνουμε ότι οι παρατηρήσεις στην πλειοψηφία τους δεν είναι ενθαρρυντικές και αισιόδοξες για την εν γένει κατάσταση της εκπαίδευσης στην επαρχία και ειδικά για την κατάσταση των διδακτηρίων. Οι επιθεωρητές, όπως αναφέρουν οι ίδιοι στην εισαγωγή τους, είχαν χρονικά ένα δεκαπενθήμερο να επιθεωρήσουν τα σχολεία των επαρχιών που το υπουργείο τους καθόρισε. Το έργο ήταν δύσκολο και οι συνθήκες καθόλου ευνοϊκές (δύσβατο οδών, μεγάλες αποστάσεις, καιρικές συνθήκες). Από το σύνολο των εκθέσεων του 1883 των 13 επιθεωρητών για τα σχολεία της επαρχίας, διαπιστώνουμε ότι μόνο τρεις εξ αυτών, ο Ν. Πολίτης για τα σχολεία του Βόλου και του Πηλίου, ο Ι. Κοφινιώτης για τα σχολεία Μεγαπόλεως και ο Θεμ. Μιχαλόπουλος για τα σχολεία Λευκάδος και Βονίτσης, δεν παραθέτουν αρνητικές διαπιστώσεις αναφορικά με την υγιεινή κατάσταση των διδακτηρίων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εκπαίδευση δεν αντιμετώπιζε εκεί άλλα προβλήματα (έλλειψη διδασκάλων, μισθοδοτικά, απουσία μαθητών, αδιαφορία γονέων, κ.ά).

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στις παραπάνω παρατηρήσεις των εκθέσεων των επιθεωρητών, αποσπάσματα των οποίων με ευσύνοπτο τρόπο παραθέσαμε, έρχονται να προστεθούν και οι επισημάνσεις περί των διδακτηρίων και της άθλιας κατάστασής τους τέλη του 19^{ου} αι., του Βλάμου, ο οποίος απεικονιστικά, μεταφέρει στο σύγγραμμά του από αναφορές επιθεωρητών: «Η εν γένει κατάσταση των σχολείων είνε οικτρά. Ελάχιστα σχολεία έχουσι θρανία, σκευή δε ή άλλο εις διδασκαλίαν χρήσιμον ουδέν, πλείστα στερούνται πατώματος και θρανίων και τούτων ένεκα οι μαθηταί κάθηνται σταυροποδητί» (Σ. Δημητρακάκης).

«Τα σχολεία είνε ερείπια ως επί το πολύ, η χιών και η βροχή πίπτουσι επί της ράχεως των μαθητών, η διαμονή εν αυτοίς είνε δυσάρεστος και επικίνδυνος, θρανία δεν υπάρχουν, ίνα καθισσωσι οι μαθηταί, πίνακες, εικόνες, κ.λ.π. διδακτικά όργανα δεν υπάρχουν, κάθυγρα εν γένει, θερμότατα και κατηρειπωμένα, είνε ως επό το πολύ πάντα» (Ι. Μεσολωράς).

«Το όλον των διδακτηρίων είνε ακατάλληλα κατά το πλείστον...ενιαχού ευρομεν βουστάσια και χοιροστάσια ως σχολεία και χοίρους, μετά παίδων συναγελαζόμενους, αλλαχού αχυρώνας και πολλαχού ύπαιθρα σχεδόν τα διδακτήρια» (Π. Παπαναστασίου).

«Ουδέν υπάρχει σχολείον δημοτικόν άξιον του ονόματος, τινά τούτων είνε ερείπια κατά την κυρίαν σημασίαν της λέξεως. Άλλα κατώγεια άνευ δαπέδου και σανιδώματος της οροφής, άλλα πάλιν άνευ παραθύρων και εσωφύλλων ψυχρά, σκοτεινά, υγρά και βρώμικα. Η στέγη πολλών διαρρέει, τα παράθρα σεσαθρωμένα όντα πολλού γε και δη να εμποδίζωσι τον άνεμον, τον ήλιον και την βροχήν, αι δε θύραι χαινουσι υπό της παλαιότητας του χρόνου, ή είνε σεσαλευμένα εκ της θέσεως αυτών...Η δε υγρασία, η αποφορά, ο κονιορτός, η λάσπη καθιστώσι αφόρητον την διατριβήν τρυφερών παιδίων εν τοιούτοις κατ' ευφημισμόν καλουμένοις δημοτικοίς σχολείοις» (Βρατσάνος, 1885, σ. 14).

Λίγα χρόνια αργότερα σε ομιλία του ο Π. Ι. Παπαναστασίου, πρώην γυμνασιάρχης, τμηματάρχη του Υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδύσεως και εισηγητής εκ μέρους της επιτροπής του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, για το θέμα των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων για τη Μέση Εκπαίδευση στην ειδική επιτροπή¹¹ της Βουλής των Ελλήνων στις 25.1.1890 αναφέρει: «*Εάν θέλωμεν την υγείαν των τέκνων μας και την παιδείυσιν καταληπτήν, ανάγκη απόλυτος να έχομεν διδακτήρια ουχί τρώγλας, αποθήκας και ακατοικήτους οικίας...*» (Παπαναστασίου, 1891, σ. 42).

Ο Δ. Μωραΐτης, υποδιευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης, γράφει στην «Ιστορία Παιδαγωγικής»: «*Ως επί το πλείστον δε ιδίως σε χωρία εξελέγοντο άθλια οικοδομήματα, σκοτεινά υπόγεια, υγρά, υποσκάπτοντα την υγεία των μαθητών και παρεμποδίζοντα πάσαν κανονικήν εργασίαν του σχολείου. Οι σταλέντες ως έκτακτοι επιθεωρηταί προ του 1895 περιγράφουν με τα μελανώτερα χρώματα τα σχολικά κτίρια των δημοτικών σχολείων. Ο επιθεωρητής Κυκλάδων Παυλίδης γράφει ότι εκ των 143 διδακτηρίων του νομού του μόνο 9 δύναται τις να είπη ότι είνε καλά οπωσδήποτε και λόγω κτηρίου και λόγω διακοσμήσεως με έπιπλα και όργανα διδακτικά. Υπέρ τα 60 είναι ελεεινά φωλέαι και τρώγλαι. Οι μαθηταί κάθονται πολλάκις χαμαί οκλαδόν ή επί κορμών δέντρων και εγείρουν νέφος κονιορτού όταν εγείρωται. Άλλος επιθεωρητής ονομάζει τα διδακτήρια 'σφαγεία ανθρώπινων υπάρξεων'*» (Μωραΐτου, 1927, σσ. 303-304).

Στις εισηγητικές εκθέσεις των νομοσχεδίων του Γ. Θεοτόκη το 1889, τις οποίες είχε συντάξει ο Τμηματάρχης τότε της Δημοτικής εκπαίδευσης και γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, Χαρ. Παπαμάρκου, αναφέρεται ότι «...ουδέν των στοιχείων, των αποτελούντων την δημοτικήν εκπαίδευσιν, έχει υγιώς παρ' ημίν. Διυσχυρίζομαι επομένως, ότι δημοτικήν εκπαίδευσιν, δεν έχομεν τοιαύτην, διότι δεν υπάρχουσιν διδακτήρια. Γινώσκετε πάντες εις ποίας τρώγλας και αχυρώνας, με ολίγας, ολίγιστας εξαιρέσεις, δίδεται η δημοτική εκπαίδευσιν» (Θεοτόκης, 1890, α'-ς'). Λίγα χρόνια αργότερα έχοντας επίγνωση αυτής της κατάστασης ο υπουργός Ενταξίας αναφέρει στην αιτιολογική του έκθεση για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια: «*στα νυν διδακτήρια φθείρεται εν αυτοίς η υγεία και ταπεινούνται το φρόνημα τσοούτων απαλών υπάρξεων οποίον δ' αίσχος είνε δι' ημάς μετα εβδομήκοντα περίπου ελεύθερον βίον να καθυστερώμεν και εν τούτω άλλων χθεσινών λαών της Ιλλυρικής χερσονήσου, οίτινες και εν τη τελευταία κόμη έχουσι να επιδείξωσι μέγαρον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως*» (Αιτιολογική έκθεσις, 1899, σ. 331).

Αλλά και το θέμα των ακατάλληλων θρανίων, εκτός του ζημιογόνου για την όραση των μαθητών ανεπαρκούς φωτισμού, θίγεται εξίσου με έμφαση μέσα από μελέτες σε μαθητές της Ευρώπης, όπου διαπιστώνεται ότι: «*Τα παλαιά θρανία των σχολείων ήσαν δια τους πλείστους των μαθητών αληθή βασανιστήρια. Ήσαν ή πολύ υψηλά, ώστε δια να εγγίζωσιν οι πόδες το έδαφος, ώφειλεν ο μαθητής να κάθηται επί της προσθίας άκρας της έδρας, ή πολύ χαμηλά, ώστε οι μαθηταί εξ ημισείας συνεσπειρωμένοι εστήριζον τα γόνατα επί της προσθίας πλευράς των θέσεων των προωρισμένων να εναποθέτωσι τα βιβλία και τα τετράδια αυτών*» (Jacket, 1904, σ. 36).

Σε γενικές γραμμές η πλειονότητα των σχολικών κτηρίων στη χώρα δέχεται επικρίσεις για την ανθυγιεινή τους κατάσταση όχι μόνο από στελέχη της ίδιας της εκπαίδευσης αλλά και από ιατρούς. «*Ρυπαρά, ετοιμόρροπα και δυσώδη, οχληρών ζουφίων κατάμεστα διδακτήρια με τεθρασμένες διδασκαλικές τράπεζες, δια χονδροειδών και ακατέργαστων ξύλων, υποβασταζόμενα ξύλινα και μελάντατα (κατάμαυρα) του Αλή-πασά σκαμνία, είναι οι δήθεν διδασκαλικά καθέδραι και τα δήθεν των μαθητών βάθρα*», κατά τις διαπιστώσεις των επιθεωρητών Τζουμελέα-Παναγόπουλου για το τέλος του 19^{ου} αι. (1933, σ. 28). Διδακτήρια στα οποία αναγκάζονται να προσέρχονται υποχρεωτικά οι μαθητές. Κοντολογίς, η κριτική επικεντρώνεται εκτός από τα θρανία και τον φωτισμό, στην παλαιότητα των κτηρίων, τη βρομιά, την υγρασία, τη δηλητηριώδη σύνθεση του αέρα, τα μικρόβια, τα ακατάλληλα παράθυρα, τη στέγη αλλά και τα ακατάλληλα σχολικά έπιπλα. Αναντίρρητα, οι αποτυπώσεις αυτής της μελανής κατάστασης των σχολικών κτηρίων υποβαθμίζουν και ευτελίζουν κάθε έννοια της εκπαίδευσης.

¹¹ Πρόκειται για τα δυο νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη (1889) σε επίπεδο μέσης εκπαίδευσης, τα οποία προκάλεσαν την αντίδραση του Ε.Δ.Σ., ο οποίος μετά την τύπωση και διανομή τους κάλεσε τους εταίρους σε συνεδρία (4.1.1890), προκειμένου να αποφανθούν περί αυτών και να υποβάλλουν τις παρατηρήσεις τους στο υπουργείο Ε.Δ.Ε. Ο Σύλλογος συγκροτεί δυο επιτροπές, μια για τα της μέσης στην οποία ορίσθηκε ο Παπαναστασίου και μια για τα της δημοτικής. Τα μέλη της αντιπροσωπείας του Ε.Δ.Σ. παρευρέθησαν σε επτά συνεδριάσεις της επί των εκπαιδευτικών ειδικής επιτροπής της Βουλής το διάστημα από 18/1-2/2.1890. (Βλ. Σκούρα, 2014, σσ. 211-212).

Η πρώτη υπηρεσία Σχολικής Υγιεινής

Έστω και με καθυστέρηση στην Ελλάδα, συγκριτικά με τα άλλα κράτη, το πανελλήνιο ιατρικό συνέδριο στις 6 Μαΐου 1901, με πρόταση του γιατρού Παπαγιάννη ψήφισε να συσταθεί ανώτατο εποπτικό συμβούλιο στο οποίο θα συμμετέχουν δυο-τρεις γιατροί που θα έχουν ειδική δικαιοδοσία και εποπτεία επί των θεμάτων υγιεινής των σχολείων, ενώ τον Μάιο του 1904 διορίζεται αμισθί ο καθηγητής Σάββας, ως γιατρός όλων των σχολείων του νομού Αττικής (Βλάμος, 1904, σ. 960). Μετά και το ιατρικό συνέδριο του 1903, δημοσίευμα της εφημερίδας *Σκριπ*¹² αναφέρει ότι η αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου εσωτερικών απευθύνει εγκύκλιο προς τους νομάρχες προκειμένου να συμπληρωθεί μελέτη περί του αριθμού των αποθανόντων μαθητών, φοιτητών και εκπαιδευτικών εκ πνευμονικής φθίσεως στην πρωτεύουσα κάθε δήμου του κράτους το διάστημα 1890-1902. Μια τετραετία αργότερα, κατόπιν εισηγητικής πρότασης του υπουργού Σπυρίδωνος Στάη εξεδόθη τον Σεπτέμβριο του 1908 Βασιλικό Διάταγμα: «Περί συστάσεως εν τω υπουργείω των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως γραφείου της σχολικής υγιεινής», με σκοπό να διεκπεραιώσει συγκεκριμένες υπηρεσίες στα σχολεία αναφορικά με θέματα υγιεινής, όπως: α) την επιθεώρηση υγείας των διδασκασμάτων, β) την προφύλαξη των φοιτώντων από μολυσματικές και μεταδοτικές ασθένειες, γ) την επαγρύπνηση για την υγεία και τη σωματική ανάπτυξη των φοιτώντων, και δ) τη διάδοση θεμελιωδών γνώσεων περί της υγιεινής. Προϊστάμενος ορίστηκε αρχικά ο γενικός επιθεωρητής δημοσίας εκπαιδεύσεως, χωρίς όμως ο ίδιος να διαθέτει τις απαραίτητες γνώσεις και τα κατάλληλα όργανα, γεγονός που εκ των πραγμάτων αναιρεί τον αρχικό σκοπό ίδρυσης του γραφείου (Νέο Άστυ, 21.9.1908, αρ. φ. 2443).

Με τροποποίηση του νόμου 1908 (ΓΨΚ' του 1910 και κατόπιν ο ΔΙΒ' του 1912) ορίστηκε ως προϊστάμενος εξειδικευμένος ιατρός στα θέματα αυτά, ενώ αργότερα το 1911 διορίστηκε κατόπιν διαγωνισμού ο καθ. Πανεπιστημίου Εμμ. Λαμπαδάριος, ο οποίος θεωρείται και ο κατ' εξοχήν ιδρυτής του γραφείου σχολικής υγιεινής στην ελληνική επιστημονική κοινότητα (Βλ. Ντούτσης και Θεοδώρου-Καρακατσάνη).

Η ανησυχία του εκπαιδευτικού κόσμου για τη μετάδοση των ασθενειών ήταν πάντα διάχυτη. Ο διευθυντής του κρητικού διδασκαλείου με περισσό θάρρος ομολογεί: «Και δεν ευρέθη εις Υπουργός της Παιδείας να είπη εις το υπουργικόν συμβούλιον «εκ των 125 εκατομμυρίων δραχμών, τα οποία κατ' έτος καταβάλλει ο λαός τα πέντε ή τα δέκα θα διατεθώσι δια τον επιούσιον άρτον του λαού, δια την δημοτικόν εκπαίδευσιν...Εγώ θα συνάψω έν μέγα δάνειο δια να οικοδομήσω σχολεία δια να μην ασθενούν και να μην φοφούν τα παιδιά του λαού εις τα μουντρούμια...Τέτοια γλώσσα ουδείς Υπουργός της Παιδείας ελάλησεν. Τα θρανία πλην ολίγων εξαιρέσεων είνε ανθυγιεινότατα, από πολλά δε σχολεία και εντελώς λείπουν» (Παπασωτηρίου, 1907, σ. 56-57).

Οι επιδημίες θέριζαν, οι παροχές νοσηλείας περιορισμένες, τα εμβόλια, όσα είχαν ανακαλυφθεί, δεν κάλυπταν όλο τον πληθυσμό, και στα σχολεία οι μαθητές φοιτούσαν υπό άθλιες συνθήκες. Οι κατά καιρούς προσπάθειες της πολιτικής ηγεσίας να θεραπεύσει το πρόβλημα (διάταγμα του 1894, εισηγητικές εκθέσεις των νομοσχεδίων του Γ. Θεοτόκη το 1889), δείχνουν να απορρέουν από τη συνειδητοποίηση μιας ευρύτερα εδραιωμένης αντίληψης περί άμεσης προτεραιότητας θεσμοθέτησης της σχολικής υγιεινής αλλά και αναβάθμισης των διδασκασμάτων της χώρας. Η ήττα του 1897 ήταν ο καταλύτης και το έναυσμα για την ανάληψη πρωτοβουλιών. Εύλογα πλέον το ζήτημα της σχολικής υγιεινής, αρχές του 20^{ου} αι. θα προκαλέσει σοβαρές ανησυχίες και τριγμούς στον χώρο της εκπαίδευσης, με σκοπό την επανεξέταση ορισμένων υλικών παραμέτρων της (σύσταση γραφείου σχολικής υγιεινής, μάθημα γυμναστικής, κ.ά.) με βελτιωτικές αναθεωρήσεις και παρεμβάσεις στον τομέα αυτό ως κοινωνική επιταγή (Λαμπαδάριος, 1928).

¹² 2.1.1903, αρ. φ. 2652.

Συμπεράσματα

Όπως προαναφέρθηκε, σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η σκιαγράφηση της κατάστασης των διδακτηρίων στα τέλη του 19^{ου} αι. μέσα από θεσμικά κείμενα, τις εκθέσεις των εκτάκτων επιθεωρητών του 1883 και συναφή θεσμικά τεκμήρια. Το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάχθηκε η έρευνα ήταν το πεδίο της σχολικής υγιεινής αλλά και οι καταβολές της στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα με αναφορά στην ελληνική σχολική πραγματικότητα. Παραθέτοντας αυτούσιες τις πηγές η έρευνα συνομιλεί με ανεπεξέργαστο υλικό μιας άμεσης μαρτυρίας (κυρίως αυτής των επιθεωρητών), αξιοποιώντας παράλληλα μια πλούσια βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο θέμα.

Η ιστορική ανάλυση της εξέλιξης της σχολικής υγιεινής αλλά και του σχολικού περιβάλλοντος, με συγκεκριμένη αναφορά στα διδακτήρια του τέλους του 19^{ου} αιώνα, εννοείται ως αναπόσπαστο και καθοριστικό μέρος της σχολικής πραγματικότητας. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός, ειδικότερα μετά το 1870 και τις απόπειρες κοινωνικού και εκπαιδευτικού μετασχηματισμού, όπου επικρατεί το συνδιδακτικό πρότυπο σχολικού χώρου, ότι η σχολική υγιεινή αποτελεί πρωτεύοντα παράγοντα και καθιστά τον μαθητή ορατό και πρωταγωνιστή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Από την ανίχνευση και σταχυολόγηση των θεσμικών κειμένων διαφάνηκε σε ένα μεγάλο ποσοστό ο υποβαθμισμένος μηχανισμός υγιεινιστικού χαρακτήρα των διδακτηρίων, η ανθυγιεινή κατάσταση των σχολικών κτηρίων, η οποία αντιδιαστέλλεται και προφανώς δεν συνάδει με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες αναβάθμισης, π.χ. σχολεία Καλλία. Σύμφωνα με τα ευρήματα από τις εκθέσεις και τις αναφορές, τα περισσότερα από τα κτήρια των δημοτικών σχολείων τη δεκαετία του 1890 κρίνονται νοσηρά, άθλια, επισφαλή, χρήζουν άμεσης αποκατάστασης και βελτιωτικών μέτρων, προκειμένου να ανταποκριθούν στον διττό ρόλο τους, που δεν είναι άλλος από τη διάπλαση της ηθικής και σωματικής υγείας των μαθητών τους.

Συνυπολογίζοντας τη δειγματοληπτική επάρκεια των τεκμηρίων με το εννοιολογικό τους περιεχόμενο θεωρούμε ότι τα ευρήματα αντικατοπτρίζουν επαρκώς την προβληματική κατάσταση των διδακτηρίων στα τέλη του 19^{ου} αι. Η αναδίφηση στα θεσμικά τεκμήρια αρχικά ανέδειξε ότι αυτά βρίσκονται σε συνάφεια με αναφορές άλλων ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι τώρα (Καλαφάτη, Θεοδώρου-Καρακατσάνη-Ντούτση) σχετικά με το ζήτημα της σχολικής υγιεινής και δη των ελληνικών διδακτηρίων. Επιπλέον, ήρθε να επιβεβαιώσει τα πορίσματα των παραπάνω ερευνών αναφορικά με την ποιότητα των διδακτηρίων, καθώς έφερε στο φως διαπιστώσεις και κρίσεις επιθεωρητικών επιτροπών που συνομολογούν την ακαταλληλότητα των διδακτηρίων της επαρχίας την εποχή που εξετάζουμε. Η συνταύτιση των περιγραφών των ευρημάτων (άθλια, ρυπαρά, δυσώδη, κ.ά.) σε συνδυασμό με τη διαφορετική γεωγραφική τους προέλευση (Κέρκυρα, Τρίκαλα, Αχαΐα), κ.ά.) για το ίδιο χρονικό διάστημα, αποτυπώνει ευκρινώς σε ικανοποιητικό βαθμό αλλά και καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα περί απουσίας σημαντικών υγιεινιστικών προδιαγραφών των διδακτηρίων της ελληνικής επαρχίας του 19^{ου} αι., γεγονός που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα ευρήματα αυτά συμπληρωματικά των άλλων αντίστοιχων ερευνών. Αναμφίβολα η παρούσα έρευνα στο σύνολο της έρχεται να εμπλουτίσει με τα συγκεκριμένα ευρήματα τις προγενέστερες μελέτες επί του θέματος, όπως για παράδειγμα της Καλαφάτη η οποία προσεγγίζει και σκιαγραφεί το ζήτημα των σχολικών εγκαταστάσεων και των χαρακτηριστικών του σχολικού χώρου, ή των Θεοδώρου-Καρακατσάνη, οι οποίες εκτενώς εξετάζουν και αναλύουν το ζήτημα της σχολικής υγιεινής και των παραμέτρων της στην εκπαίδευση, καθώς και του Ντούτση ο οποίος διερευνά εξελικτικά το ζήτημα της σχολικής υγιεινής και της θεσμοθέτησής της στον ελληνικό χώρο. Τέλος, η συγκεκριμένη έρευνα θα μπορούσε να δώσει το έναυσμα για μια σειρά άλλων ερευνών μέσα από συναφή κείμενα, αναφορές παιδαγωγών ή και ιατρών για διαφορετικό χρονικό διάστημα (περίοδο του 20^{ου} αι.-21^{ου} αι.) προκειμένου να διαπιστωθεί η εξελικτική πορεία της υγιεινής κατάστασης των σχολικών κτηρίων αλλά και η σύγκριση με τα προηγούμενα ευρήματα.

Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι οι απεικονίσεις των διδακτηρίων στα τέλη του 19^{ου} αι., όπως τις ανέδειξε η παρούσα έρευνα, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία περί του υποβαθμισμένου σχολικού-υλικού περιβάλλοντος, το οποίο κρίνεται ακατάλληλο και ανθυγιεινό από τους επιθεωρητές του υπουργείου αλλά και από τις αναφορές άλλων θεσμικών τεκμηρίων. Ωστόσο, αρχές 20^{ου} αι. θα διαφανεί πλέον ένα έντονο ενδιαφέρον και μια άμεση ανάγκη εποπτείας της υγείας των μαθητών, γεγονός που θα καταστήσει απαραίτητη και τη συμπόρευση της παιδαγωγικής και ιατρικής επιστήμης.

Βιβλιογραφία

- Chadwick, Edwin. (1871). *Sanitary principles of school construction*, Royal College of Surgeons of England, London.
- Dent, H. C. (1970). *1870-1970: Century of Growth in English Education*, Longman Group Ltd.
- Hirst, J. D. (1991). Public health and the public elementary schools, 1870-1907, *History of Education*, τομ. 2, τεύχος 2, σ. 107-118.
- Jacket, D. A. (1904). «Η σωματική αγωγή των παιδών», *Εθνική Αγωγή*, περίοδος Β', τεύχος Α', σσ. 31-37.
- Lorinser, C. I. (1836). *Zum Schutz der Gesundheit in den Schulen*, Berlin, T.C.F., Eslin.
- Nikolas, J. (1901). «Το σχολείον και η υγιεινή», *Εθνική Αγωγή*, έτος Δ', αρ. 7.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα. (1986). *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο-Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζαβιτσάνος, Ξ. Θεοδόσιος (1975). *Δημόσια-κοινωνική υγιεινή (προληπτική-κοινωνική ιατρική)*. 1^{ος} τομ. Τεύχος Α', Αθήναι.
- Θεοδώρου, Β.- Καρακατσάνη, Δ. (2003). Το κίνημα της υπαίθριας αγωγής τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Κοινωνική αντίληψη και ιατρικό-παιδαγωγικές αναζητήσεις. *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, ΕΛ.Ε.Ι.Ε., τχ. 2. Αθήνα, Ατραπός, σελ. 55-78.
- Θεοδώρου Β.-Καρακατσάνη, Δ. (2010). «Υγιεινής παραγγέλματα»: ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, Αθήνα, Διόνικος.
- Θεοδώρου Β.-Καρακατσάνη, Δ. (2011). Σχολική υγιεινή: Προβληματισμοί, επιρροές, και ενέργειες στο ελληνικό πλαίσιο (τέλη 19^{ου} -αρχές 20^{ου} αι.), στο *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις*, επιμ. Σ. Μπουζάκης, τόμος Β, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 989-1005.
- Καλαφάτη, Ελένη. (1988). *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Αθήνα, Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας, Γ.Γ.Ν.Γ.
- Κανάκης, Ι. (1995). *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού σχολείου*, Αθήνα, Γρηγόρης.
- Καραφύλλης, Αθανάσιος.(2001). *Νεοελληνική εκπαίδευση: Δυο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Αθήνα, Κριτική.
- Κοντομήτρος, Γεώργιος. (2006). *Η Γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι.*, Βόλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Μάνδουλα-Κουσουνή, Μ.(2009). Οι παρεμβάσεις της έδρας της υγιεινής και της επιδημιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στη νοσηρότητα και τη βρεφική νοσηρότητα της πόλης των Αθηνών το 19^ο αι., *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, τ. 5, τεύχος 2, σσ.95-101.
- Λέφας, Χριστόδουλος. (1942). *Ιστορία της εκπαίδευσως*, Αθήνα, έκδοση Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Ληξουριώτης, Γιάννης. (1986). *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη.
- Μπουζάκης, Σήφης. (1999). *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998): Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μουτούσης, Κ. (1928), *Επιδημιολογική ασχολία της Εταιρείας από της ιδρύσεως μέχρι του 1900*, *Ιατρικά Χρονικά*, τ. 2, σσ. 484-514.

Ντούτσης, Δημήτριος (2008). *Η σχολική υγιεινή στην Ελλάδα: 1864-1913*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ε.Κ.Τ. Ηλεκτρονική τοποθεσία και πρόσβαση: <http://thesis.ekt.gr/21491>.

Παπαδημητρίου, Ν. Σοφία. (1950). *Η ιστορία του Δημοτικού μας σχολείου, μέρος Α' (1834-1895)*, Αθήνα.

Σκούρα, Λαμπρινή. (2014). *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα, (1862-1910)*, Αθήνα. Gutenberg.

Σολομών, Ιωσήφ. (1992). *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό σχολείο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Στεφάνου, Δ. (1960). *Σχολική υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας*, Αθήνα, Ηλ. Παυλόπουλος.

Τζάνη Μ - Κεχαγιάς Χ. (2005). *Μεθοδολογία Έρευνας Κοινωνικών Επιστημών*. ΕΚΠΑ, ΠΤΔΕ, σ. 4

Τρίχα, Λύντια (2000). *Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880, στο Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αθήνα, Παπαζήση.

Πρωτογενείς αναφορές

Βάφας, Γ. Χ. (1878). *Αι Αθήναι υπό ιατρικήν έποψιν*, Αθήνησι, Τύποις Ανδρέου Κορομηλά.

Βενθύλος, Γεώργιος. (1884). «*Θεσμολόγιον Δημοτικής εκπαιδύσεως 1833-1883*», τ. Α', εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.

Βλάμος, Γεώργιος. (1904). *Η υγιεινή του σχολείου*, επιμ. Λυσάνδρου Κώνστα, εν Αθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Βρατσάνος, Ι. Μιλτιάδης. (1885). *Απομνημονεύματα της κατά την Εύβοιαν και Σύρον εκδρομής μου. Το παιδαγωγικόν σχολείον 1885. Έτος Β', Αριθ. 8-9, σσ. 349-367.*

Βρατσάνος, Ι. Μιλτιάδης. (1898), *Ελληνικόν παιδαγωγικόν Σχολείον ήτοι Σύστημα Αγωγής και διδασκαλίας*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού.

Λαμπαδάριος, Εμμανουήλ. (1928). *Μαθήματα σχολικής υγιεινής*, Αθήναι, Τύποις 'Σφενδόνοις'.

Μωραΐτης, Σπυρίδων. (1880). *Διδασκαλική: ή σύντομοι οδηγίαί περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*, Εν Αθήναις, Σύλλογος προς Διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων.

Μωραΐτου, Γ. Δημήτριος. (1927). *Ιστορία Παιδαγωγικής*, Αθήναις, Τύποις εκδοτικούς Α.Ε. Μπλαζουδάκη.

Παπαναστασίου, Π. Ι. (1891). *Λόγος επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων της Μέσης Εκπαιδύσεως*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης».

Παπασωτηρίου, Γεώργιος. (1907). *Μελέτη περί δημοτικής εκπαίδευσης ήτοι τι θα εκέρδιζεν η κοινωνία αν ήσαν καλύτερα τα δημοτικά σχολεία*, εν Ηρακλείω Κρήτης, εκδότης Νικόλαος Αλικιώτης.

Τζουμελέας, Σ. Γ.- Παναγόπουλος, Π. Δ. (1933), *Η εκπαίδευση μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήνα. Εκδ. Οίκος Δημητράτου.

Τσιαχτσίρης, Δημήτριος. (1870). *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Εν Κωνσταντινούπολει, Τύποις Ανατολικού Αστέρως.

Εγκύκλιου/Εκθέσεις

Αιτιολογική έκθεσις περί της Δημοτικής Εκπαιδύσεως. Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΕ' βουλευτικής περιόδου 2 Μαρτίου 1899, σσ.325-387, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.

Εγκύκλιος του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης αρ. 7694/20 Σεπτεμβρίου 1879, «Περί βελτιώσεως της Δημοτικών Σχολείων», μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φακ. 0/30.1879.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1894, τεύχος Β', 4 Ιουνίου 1894.

Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων αποσταλλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Υπουργείον Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, 1885.